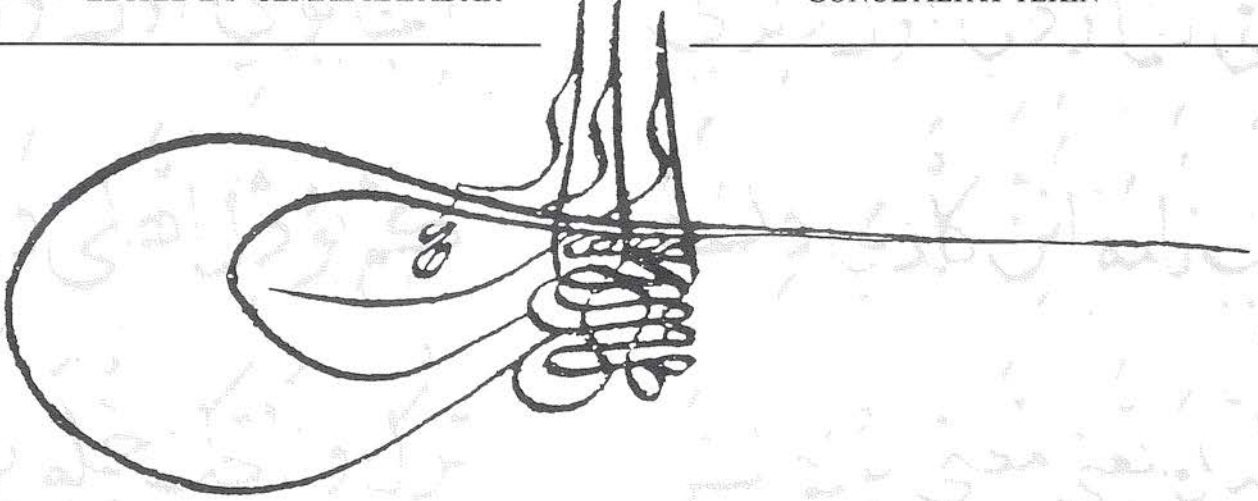

JOURNAL OF TURKISH STUDIES
TÜRKLÜK BİLGİSİ ARAŞTIRMALARI

VOLUME 34/II (DECEMBER 2010)

EDITED BY CEMAL KAFADAR

GÖNÜL ALPAY TEKİN

FESTSCHRIFT IN HONOR OF
WALTER G. ANDREWS
II

Guest Editor
Mehmet KALPAKLI

Published at the Department of Near Eastern Languages and Civilizations
Harvard University
2010

YENİ BİLGİLER IŞIĞINDA DİVAN ŞİİRİ ŞEKİL BİLGİSİ

Cemâl KURNAZ* - Halil ÇELTİK**

Edebî eserler, "nazım" ve "nesir" olmak üzere başlıca ikiye ayrılır. Nesir, saçmak, dağıtmak; nazım derleyip toparlamak anlamındadır. Nazımla ilgili olarak kullanılan manzum (dizilmiş, düzenlenmiş), manzume (dizi, düzen), nâzım (düzenleyen) kelimeleri de "düzenlemek, dizmek, sıralamak, tertip etmek" gibi anlamlara gelen Arapça "nazame" kökünden türetilmiştir.

Nesirde dağınık olan cümleler, nazımda vezin ve kafiyenin yardımıyla düzenli birlikler oluşturur. Bu nedenle genel anlamıyla "nazım", özel anlamıyla "şiiir" isimli metinler, klasik şiiir anlayışına göre, kısaca "mevzun ve mukaffâ söz" diye tarif edilir. Klasik şiiir tarzında vezin ve kafiye, şiiirin olmazsa olmaz unsurlarındandır.

Doğru bir şekilde en az iki mısra üzerinde tespit edilebilen "vezin", mısraların uzunluğunu belirler. "Kafiye" de en az iki mısra üzerinde bulunabilir. Kafiye, eşit uzunluktaki mısraları ikili, üçlü, dördü... gruplar hâlinde kümelerendirir. Kafiyeeye göre ortaya çıkıp şiiir boyunca devam eden bu mısra grupları, ait oldukları manzumenin "nazım birimi"ni oluşturur. İki mısra vezin ve kafiyeeyi ortaya çıkardığı gibi, iki nazım birimi de "nazım şekli"ni meydana getirir. Bu nedenle *bir nazım şekli en az iki nazım biriminden oluşur*. Nazım şeklinin oluşumu için, "serbest nazım" denilen manzumeler dışında, kafiye düzeni zorunludur. *Nazım şeklini vezin değil, kafiye düzeni belirler*.

"Nazım şekli" manzum metnin "şekil, biçim, form, tip" gibi kelimelerle ifade edilen kafiye düzenine bağlı olan dış yapısının nasıl görüldüğünü belirten bir kavramdır. Bunun yerine "nazım biçimi" ve "eşkâl-i nazm" terimleri de kullanılır.

Murabbâ, muhammes gibi isimler, manzumenin hangi "kafiye düzeni" ve "nazım birimi" kullanılarak hangi "nazım şekli" ile yazıldığını belirtir.

Nazım şekli kavramı, bir manzumenin dış yapısını, görünüşünü, ana iskeletini ifade eder. Burada, kafiyenin divan şiiirinde mısraları nasıl gruplandığı, buna göre hangi nazım şekillerinin meydana geldiği; şekillerin oluşumu, isim ve tanımları; şekiller arasındaki benzerlik ve farklılıklar ile şekil ve tür ayrımı gibi konular ana hatlarıyla ele alınmış, şeklin belirlenmesinde kullanılacak ölçütler üzerinde durulmuş, nazım şekillerinin genel tasnifi yapılmıştır.¹

* Gazi Üniversitesi.

** Gazi Üniversitesi.

¹ Konuyla ilgili daha geniş bilgi ve çok sayıda örnek için bkz.: Kurnaz-Çeltik 2010.

Genel Kavram ve Terimler

Bent: Aynı vezinde, üç ve daha fazla mısradan oluşan nazım birimi.

Beyit: Aynı vezinde iki mısradan oluşan nazım birimi.

Çeşit/Türev: Yeni nazım şekilleri oluşturmayan küçük değişimler veya aynı şekle verilen farklı şekil adları; varyant.

Çok kafiye(li şekil): Nazım birimleri kendi içinde kafiyelense bile birimleri arasında ortak kafiyeli mısralar bulunmayan nazım şekli.

Gazel/Kaside tipi: Burada genellikle gazel tipi diyeceğimiz ilk birimi matlâ olmak üzere tek kafiyeli şiirlerin en tipik örneği.

İçerik/konu/muhteva/tema: Şiirde işlenen konu; şiirin iç yapısı.

Kafiye: Şiirde mısraların nasıl kümeleneneceğini belirleyen ölçü; en az iki mısra arasında tespit edilebilen imlâ ve/veya okunuş benzerliği.

Kafiye düzeni/örgüsü/sistemi: Mısraların kafiyeye göre kümeleniş biçimi.

Kıta tipi: İlk birimi müfret olmak üzere tek kafiyeli şiirlerin en tipik örneği.

Matlâ/musarrâ/mukaffâ: Bütün mısraları birbiriyle aynı kafiyedeki (beyit veya bent) nazım birimi.

Mesnevi tipi: Her birimi kendi içinde kafiyelenen ancak nazım birimleri arasında ortak kafiye bulunmayan çok kafiyeli şiirlerin en tipik örneği.

Mısra: Şiirin tek satırı; tek satırlık, tek dizelik şiir parçası.

Musammat kafiye: Nazım birimlerinin mısra sonlarındaki kafiye ile birlikte bir de mısra içlerinin kafiyeli olması (iç kafiye).

Musammat şekil: Bent nazım birimiyle yazılan şiirlerin genel adı.

Müfret: İlk mısraları birim sonlarıyla kafiyeli olmayan beyit veya bent biçimindeki nazım birimi.

Mütekerrir mısra/kafiye: Nazım birimlerinin sonunda nakarat hâlinde aynen tekrarlanarak şiiri tek kafiyeli hâle getiren mısralar.

Müzdeviç mısra/kafiye: Nazım birimlerinin sonunda ortak kafiye ile tekrarlanarak şiiri tek kafiyeli hâle getiren mısralar.

Nazım: Klasik şekiller için vezinli ve kafiyeli söz, şiir, manzume, manzum eser.

Nazım biçimi/şekli/formu: Şiirin kafiye ve nazım birimi bakımından dış yapısı, görüntüsü.

Nazım birimi: Kendisini en az bir defa tekrarlayarak nazım şekillerini meydana getiren şiirin en küçük parçası; beyit veya bent (serbest şiirde mısra).

Nazım türü: Şiirin işlenen konuya, muhtevâyâya, içeriğe göre aldığı isim.

Şekil, biçim, form: Terim anlamıyla şiirin kafiye ve nazım birimine göre ortaya çıkan görüntüsü, dış yapısı.

Tek kafiyeli nazım şekli: Birim sonlarında ortak kafiye bulunan şiir, nazım birimleri ortak kafiye ile birbirine bağlanan nazım şekli.

Tip: Aynı gruptaki nazım şekillerinin en temel örneği; temel nazım şekli (gazel, kıta ve mesnevi).

Tür: Şiirin konusuna göre aldığı isim.

Vasıta: Nazım birimlerinin sonunda benzer veya farklı kafiye ile tekrarlanarak onları birbirine bağlayan mısralar; bağlama, kavuştak, bendiyye.

Vezin: Mısra uzunluğunu belirleyen aruz kalıbı veya hece sayısı.

Nazım Şekli Hakkında Genel Kavramlar

Aşağıda, nazım şeklini belirlemede kullanılagelen mahlâs, vezin, nazım birimi, nazım biçimi gibi kavramlar üzerinde durulacak ve bunların nazım şeklini belirlemede ne derece geçerli bir ölçü olduğu genel olarak ele alınacaktır.

Mahlas: Şairin Şiirdeki Adı/İmzası

Mahlas, şairin şiirindeki adıdır. Şair, şiirinin genellikle sonunda olmak üzere, uygun bir yerinde mahlasını kullanır. Böylece şiirini kendi adına tescil eder, onun diğer şairlerin şiirleriyle karışmasını önler. Bu bir nevi imza, temellük (tesâhüp) kaydı niteliğindedir.

Nazım şekliyle ilgili olarak mahlasın görevi, şiirin şairini belirtmektir. Mahlasın, nazım şekli açısından başka bir önemi yoktur. Mahlas, şiir şeklini belirlemede geçerli bir ölçü değildir. Şekil tanımlarında mahlasa yer verilmesi, şiirin mahlaslı veya mahlassız olmasına göre gazel ve nazım gibi isimlerle anılması, şekli belirleyen unsurlar dikkate alındığında, geçerli bir ölçü değildir. Üstelik şiirde kullanılması zorunlu da değildir. Şeklin belirleyicisi, kafiye düzeninin ortaya çıkardığı nazım birimidir. Aksi takdirde Kadı Burhaneddin'in mahlassız gazel yazdığı ifade edilirken gazel yapısındaki mahlassız şiirlerin *nazım/nazm* olarak isimlendirilmesi birbiriyle çelişir.

Nazım şekli bir fincana benzetilirse mahlas da fincanın altındaki markadır. Marka yazılsa da yazılmasa da fincanın şekli değişip testi veya çömlek olmaz. Bir şiirde mahlas bulunsa da bulunmasa da şiirin şekli şu veya bu biçime dönüşmez. Mahlas, şiirin şeklini değil, şiirin kime ait olduğunu gösterir. Mahlas ile nazım şeklinin doğrudan bir ilişkisi yoktur.

Vezin: Mısranın Ölçüsü

Edebiyatımızda hece ve aruz olmak üzere iki çeşit vezin kullanılmıştır. Hece vezninde, mısraların hece sayılarının; aruzda ise ses değerlerinin birbirine denk olması

amaçlanır. Aruz vezninde "açık-kapalı, uzun-kısa" veya "hafif-ağır" diye anılan hecelerin oluşturduğu "tefile" isimli parçalar, belirli düzenlerde birbirini takip eder.

Veznin şiirdeki en temel görevi, bir manzumeyi meydana getiren mısraların o manzume boyunca birbirleriyle aynı uzunlukta olmalarını sağlamaktır. İlk mısrada seçilen vezin, o şiirdeki mısraların, aruz ise ses bakımından; hece ise, hece sayısı bakımından ne kadar uzunlukta olacağını bir göstergesidir. Vezinli, ölçülü bir şiirde bütün mısraların ilk mısrada tercih edilen ölçüye uygun olması, müstezad (ziyadeli/ekli) şekiller dışında genel bir kuraldır. Müstezadlarda kısa mısraların nasıl olacağını ölçüsü de bellidir.

Hece vezninde bir manzumenin mısralarındaki hece sayısı eşittir. Aruz vezninde ses değeri dikkate alındığından mısralardaki hece sayıları değişebilir. Meselâ kapı anlamındaki "bâb" tek hece olduğu hâlde, aruz kalıbında bir buçuk hece/ses kabul edilir. Ayrıca aruz vezninde son tefileler bazen "feilün" yerine "fa'lün" olabilir. Rübâi vezniyle yazılan şiirlerde de benzer bir durum ortaya çıkabilir. Rübâi vezinleri ve diğer bazı vezinlerdeki kısaltmalar (feilün/fa'lün, sekt-i melih) ile uzun ve kısa mısraların bir arada bulunduğu müstezad şekillerin varlığı, bu kuralı bozamaz.

Mısraların hece sayılarının değişmesi, aruz için vezin kusuru değil, tabii bir durumdur. Bu, aruzda mısraların farklı uzunluklarda olduğu anlamını taşımaz; her ne kadar mısralarda heceler farklı ise de mısraların ses değeri birbirine eşit uzunlukta kabul edilir. Ancak böyle bir durum hece vezninde görülmez aksi takdirde vezin hatası yapılmış demektir. Meselâ Hâletî'nin şu rübâisinde mısraların hece uzunlukları eşit değildir ancak şiir aruz vezniyle yazıldığından bu mısraların uzunlukları birbirine denk sayılır:

Biz bâde-i gamla cânı mest eylemişiz (13) Mef'ûlü mefâilün mefâilü feûl
Murg-ı dil-i zârı pây-best eylemişiz (12) Mef'ûlü mefâilün mefâilün fâ (fa')
Biz jeng-i melâl bilmeziz zîrâ kim (11) Mef'ûlü mefâilün mefâilü feûl
Mir'ât-ı vücûdumuz şikest eylemişiz (13) Mef'ûlü mefâilün mefâilü feûl²

Bazı aruz kalıplarındaki hece/ses miktarı birbirine eşittir. Meselâ 4 mefâilün ile 4 müstef'ilün veya 3 fâilâtün fâilün ile 3 feilâtün feilün kalıpları uzunluk bakımından birbirine denktir. Ancak uzun ve kısa heceler birbirinden farklı sıralandığı için bu vezinlerin uzunlukları aynı olmakla birlikte âhenleri farklıdır. Hece vezninde bu durum meselâ on birli hecede, 6+5, 5+6, 4+4+3 şeklinde değişen duraklarla sağlanır.

Bir şiir ne kadar uzun olursa olsun, bir iki istisnâ dışında, ilk mısradan son mısraya kadar hep aynı vezinle devam etmek zorundadır³. Bu nedenle şekil tanımları yapılırken "aynı vezinde" ibaresine yer verilir. Farklı vezinlerle yazılmış mısraların bir araya getirilmesiyle bir manzume yazmak, divan şiiri için alışılmış bir durum değildir. Rübâi kalıplarındaki vezin serbestliği veya müstezadlarda kısa ve uzun mısraların bir arada

² İpekten 1994: 186.

³ Meselâ, Yazıcıoğlu'nun Muhammediye adıyla bilinen meşhur eserindeki tercî-bentlerde vezin değişimi görülmektedir (Çelebioğlu 1996). Kadı Burhaneddin'in de iki ayrı vezinle yazdığı ve kafiye örgüsü de klasik nazım biçimlerinden farklı bir şiiri bilinmektedir (Köksal 2001: 469-471). Ancak bu örnekler istisna durumundadır.

bulunması ile uzun mesneviler içinde gazel ve diğer nazım şekillerinin yer alması gibi özel durumlar, şiirlerde birkaç veznin birlikte kullanıldığı anlamını taşımaz. Hele vezinsiz şiir yazmak, şiiri "*manzum ve mukaffâ söz*" diye tanımlayan divan şairleri için aslâ düşünülemez.

Veznin asıl görevi, bir şiirdeki mısra uzunluklarının birbirine eşitliğini sağlamaktır. *Vezin, mısranın uzunluk ölçüsüdür*. Mısranın uzunluğu, kullanılan vezne göre değişir. Vezinsiz şiirlerde, mısralar arasında sabit bir uzunluk bulunmayacağından, her bir mısra değişik uzunlukta olabilir. Aynı vezinle gazel, kıta, rübâi, muhammes, tercî-bent vs. herhangi bir nazım şeklinde şiir yazılabilir. Rübâi vezinleri dışında, belirli bir nazım şekline ayrılmış özel vezinler bulunmamaktadır⁴.

Divan şiirinde özellikle rübâi ve tuyuk isimli manzumelerin vezinlerinden dolayı bu isimleri almaları ve benzer şekilde halk şiirinde belirli vezinlerle yazılan gazellere kalenderi, selis, satranç gibi isimler verilmesi, tartışılması gereken bir husustur⁵. Veznin nazım şeklini belirleyici bir unsur olarak kullanılması doğru değildir. Vezne göre şekil ismi verilecekse bu, bütün vezinler için birer şekil adı bulup kullanmayı gerektirir. Veznin görevi, şair için mısra uzunluklarını birbirine eşitlemek; okuyucu için ise şiiri doğru ve âhenkli okumasına yardımcı olmaktır.

Kelime anlamı "ölçü" olan vezin, mısra uzunluklarını ölçen bir ölçme aracıdır. Şekli değil, mısrayı ölçer. Şeklin adını değil, mısranın uzunluğunu belirler. Bununla nazım şekli belirlenmeye çalışıldığında, litreyle elma ölçmek gibi geçersiz bir ölçme aracı seçildiğinden tutarsız veriler elde edilecek ve yanlış sonuçlara ulaşılabilecektir. Esas itibarıyla veznin nazım şeklini belirlemek gibi bir görevi yoktur. Bu görev ona sonradan yüklenmiştir.

Aşağıdaki üç şiirin şeklini inceleyelim:

Tuyuk: Fâilâtün fâilâtün fâilün

Kim ki irdi sûretin ma'nîsine

Bildi kim sûret nedür ma'nîsi ne

Ehl-i ma'nî şîşesine urma taş

Hayf ola kim şîşe-i ma'nî sına⁶

⁴ Örnekleri az olsa da rübâi vezniyle yazılmış gazel, kıta gibi şiirlere rastlanır. Meselâ rübâi vezniyle yazılmış beş beyitlik bir gazel için bkz: Kavruk 2001: 25/1. Nâbî'nin de üç beyitlik rübâi vezinli bir gazeli vardır: Bilkan 1997: 1152/57. Nâbî'nin rübâi vezniyle yazdığı kıtaları için bkz: Bilkan 1997: 1160/79; 1191/68, 70; 1201/103; 1202/108; 1208/127, 128; 1211/137, 139; 1213/146; 1219/167, 168; 1220/169, 170; 1228/197, 199; 1229/200; 1233/215; 1234/216, 217, 218. Nâilî'nin rübâi vezninde iki kıtası için bkz: İpekten 1990: 331/19; 331/20.

⁵ Halk şairlerinin gazellerine verdikleri bu isimler, şiirin şeklini değil, ilgili kalıplara uygun ezgi veya makamı ifade eder (Kurnaz 2003: 154).

⁶ Ayan 1990: 430/277.

Rübâi: *Mef'ûlü mefâilün mefâilün fâ*

*Her dil ki esîr-i gam-i hicrân olmaz
Şâyeste-i zevk-i vasl-ı cânân olmaz
Her derd ki var var dermânı velî
Bî-derdlerün derdine dermân olmaz⁷*

Nazım: *Mefâilün mefâilün mefâilün mefâilün*

*Gören dir raks ururken gerd-bâd-ı deşt ü hâmûnı
Semâ'a koydı Leylâ'nun hevâsı hâk-i Mecnûn'ı
Viren kûhsâra ziynet lâle sanma ey lebi şîrîn
Yaturken yerde Ferhâd'un açılmış zahm-ı pür-hûnı⁸*

Bu üç şiir, "aa xa" kafiyesiyle meydana getirilmiş dörder mısralık, daha doğrusu ikişer beyitlik manzumelerdir. Vezinleri her ne kadar farklı olsa da görüntüleri (şekilleri, biçimleri, formları, dış yapıları) aynıdır. Bu isimler onların farklı şekiller olduğunu değil, farklı vezinlerle yazıldığını ifade eder. Vezin ise şekli değil, mısra uzunluğunu belirler. "Nazım" terimi bir şekil adı değildir. Manzume manzum metin, şiir anlamında olup bütün şekilleri içine alır. Yukarıda "aa xa" kafiyesiyle belirttiğimiz bu şekil benzerliği/aynılığı, şöyle daha net görülmektedir:

Rübâi/tuyuk/nazım

----- a
----- a
----- x
----- a

Bu ve benzer vezinlerle gazel, kaside, murabbâ, muhammes gibi değişik nazım şekillerinin de yazıldığı bilinen bir gerçektir. Vezne göre isim verilecekse, tuyuk veya rübâi vezniyle yazılan her şiire, bu isimleri vermek gerekmez mi? Bu şiirleri şekil olarak birbirinden farklı yapan nedir?

Kafiye: Nazım Biriminin Ölçüsü

Divan edebiyatında şiirin genel tanımı, "mevzun ve mukaffâ söz"dür. Dolayısıyla şiir vezinli ve kafiyeli olmak zorundadır.

"Kafiye" en az iki mısra arasında (erken dönemde mısra başında, daha sonra genellikle mısra sonunda) bulunan yazılış (imlâ) ve/veya okunuş/ses benzerliğidir. Ses uyumunu yeterli kabul eden kafiyeye "kulak kafiyesi", imlâ uyumunu yeterli gören kafiyeye de "göz kafiyesi" denir. Esas olan hem ses hem de şekil bakımından uyum sağlamaktır, genellikle buna dikkat edilir.

⁷ Akyüz vd. 1990: 320/28.

⁸ Aydemir 2000: 550/10.

Aruz veznini doğru tespit için iki mısra gerekli olduğu gibi, kafiye için de en az iki mısra gereklidir. Divan şiirinde mısra, tam bir aruz kalıbıyla söylenmiş beytin yarısı diye tarif edilmiştir⁹. Mısra, beytin yarısı olduğundan iki mısra bir beyit eder. Beyit, bu tanım gereği aynı vezinde iki mısranın birleşimidir. Farklı vezinlerle yazılmış iki mısradan bir beyit oluşturulmaz.

Rübâi vezinleriyle ilk ve son tef'iledeki vezin değişimleriyle uzun ve kısa mısraların bir arada bulunduğu müstezad şekilleri, farklı vezinlerle yazılmış mısralar olarak görmemek gerekir. Çünkü buradaki vezin değişimi, feilâtün parçasının fâilatün diye başlayabilmesi veya feilün parçasının fa'lün diye bitmesine benzer. Müstezadlardaki mısraların vezni ise esas şiirin vezninden ayrı değildir. Değişik vezinli mısraları bir araya toplayarak kafiyelemek, son dönemde ortaya çıkan serbest müstezadlarla başlar.

Klasik şiir anlayışına göre manzume, aynı vezindeki mısraların belirli bir kafiye örgüsüne göre sıralanmasıyla meydana gelir. Mısralar, kafiye örgüsüne göre ikili, üçlü veya daha fazla gruplar hâlinde şiir boyunca belirli aralıklarla birbirlerini takip eder. Belirli bir kafiye düzeniyle birbirini takip eden bu ikili, üçlü mısra topluluklarından her biri, manzumenin en küçük parçasını meydana getiren yapı taşlarıdır. Edebî bir terim olarak bunun adı, "*nazım birimi*"dir. Nazım birimini oluşturan kafiye şemalarına, "*kafiye örgüsü*, *kafiye sistemi*" veya "*kafiye düzeni*" gibi isimler verilir.

Nesneler sayı bakımından genellikle üç kategoriye ayrılır. Bu kategori dillerdeki gramer yapılarında da kendisini gösterir. Nesne veya kavramlar, Arapça'da sayı bakımından *teklik*, *çiftlik* ve *çokluk* diye üçe ayrılır. *Bir*, *tek*; *iki*, *çift*; *üç* ve *üçten fazlası çok* olarak kabul edilir. Türkçe'de daha çok teklik ve çokluk diye ikiye ayrılan gramer kategorisi, konuşma dilinde tek, çift ve çok sınıflamasını sürdürür.

Nazım şekli söz konusu olduğunda bu sayma sistemine paralel olarak üç nazım birimi oluşur. Bir veya tek satırlık nazım biriminin adı "*mısra*"dır. İki mısralık nazım birimi "*beyit*"; üç veya daha fazla mısralık nazım birimi de "*bent*"tir. Bende *hâne*, *kıta*; mısra sayısına göre *dörtlük*, *beşlik* gibi isimler verilir.

Bir manzumenin en küçük parçası mısra olduğundan aslında nazım birimi de mısradır. Ancak divan şiiri kafiyeyi zorunlu kılmıştır. Kafiyenin tespiti en az iki mısra ile mümkündür. Bu sebeple temel nazım birimi beyit olarak kabul edilmiştir. Eğer şiirde kafiye yoksa, mısralar ikili, üçlü gruplar hâlinde düzenli birlikler oluşturmaz. Böyle şiirlere "*serbest manzume*" veya "*serbest şiir*" denir.

Divan şiirinde kafiye mecburidir. Nazım birimi, kafiyenin tespiti bakımından beyit ve bent olarak ikiye ayrılmıştır. Halk ve divan şiirinde mısra nazım birimiyle oluşturulan kafiyesiz şiirler nadirdir. Böyle örneklere bitmemiş (nâ-tamam) şiir olarak bakılabilir.

Nazım şekli, beyit veya bent isimli nazım birimlerinin, kendilerini en az bir defa tekrarıyla, yani en az iki nazım birimiyle meydana gelir. Şiirin nazım birimleri arasında vezin birliği vardır.

⁹ Tolasa 1986:378; İpekten 1994: 3.

Nazım şekillerinin kafiye düzeni harflerle gösterilir. Şiirin ana kafiyesi "a", diğer mısraların kafiyesi ise "b, c, d" gibi harflerle, serbest (kafiyesiz) mısralar ise "x" ile ifade edilir. Nakarat da denilen mütekerrir mısraların kafiyesi "A, B" şeklinde büyük harflerle işaretlenir.

Divan şiirinin en temel nazım birimi olan beyit kendi içinde kafiyeli ise *matlâ*, kafiyesiz ise *müfret* adını alır. *Matlân*'ın kafiyesi "aa", *müfred*'inki ise "ba" veya "xa" şeklinde gösterilir. *Müfret* beyit, *gazel*/*kasidede* *matlâ*dan sonra yer alır; *kıtanın* ise her beyti *müfrettir*. Herhangi bir şiirin parçası olmayan nazım birimi hâlindeki beyitler, *divanlarda* *müfredât*, *metâli*', *ebyât* gibi başlıklar altında toplanır. Kafiyesi "ba" veya "xa" ile gösterilse de aslında *müfret* beyit kafiyesizdir. Ancak *gazel*/*kasidede* *matlâ*dan sonraki veya *kıta*daki (*ba ca da / xa xa xa*) beyitler, ilgili şiirdeki diğer beyitlerle birlikte aynı manzume içinde kafiyeli hâle gelir.

Matlâ beyit: "aa"

Eğer elden gelen dilden gele idi

*Gedâ kalmaya sultân ola idi*¹⁰

Müfret beyit: "xa"

Bu devr içinde benem pâdişâh-ı mülk-i suhen

*Bana sunuldu kaside bana virildi gazel*¹¹

Kafiyeli (*matlâ*) veya kafiyesiz (*müfret*) beyte belirli kafiye düzeninde mısralar eklenmesiyle *bent* isimli nazım birimleri elde edilir. *Bent*, iki tip beyitten geliştiği için *bentte* de başlıca iki tip kafiye yapısı görülür.

Meselâ beyte üç mısra eklenirse, beş mısralık bir *bent* meydana gelir. Bu üç mısranın üçü de beytin üstüne eklenebileceği gibi ikisi üstüne, biri de altına eklenebilir. Bir *matlâ* beyti beş mısralık bir *matlâ* bendine dönüştürülürse bendinin kafiyesi, "aaaa" olur.

Bent nazım birimi, *matlâ* yerine kafiyesiz (*müfret*) beyitten de geliştirilebilir. *Matlâ* beyitteki gibi *müfrette* de eklenen mısralar beytin ana kafiyesi ile uyumludur. Kafiyesiz beyte iki şekilde mısra eklenir. Birincide bütün mısralar beytin üzerine eklenir, eklenen mısralar beytin ilk mısrası ile kafiyelenir. İkincide ise mısralar, adına "taştir" denilen bir sistemle beytin mısraları arasına eklenir. Bu durumda eklenen mısralar yine ilk mısra ile kafiyelenir, ancak istenirse bu ilâve mısralardan birisi, beytin ikinci mısrası ile kafiyelenebilir. Beyitte "x" ile gösterilen kafiyesiz mısralar, eklenen mısralarla kafiyeli hâle geleceğinden "b, c, d" gibi harflerle gösterilir.

Meselâ *müfret* (*ba*) beyte üç mısra eklenerek bende dönüştürülen beş mısralık bir nazım biriminin kafiyesi, mısraların eklendiği yer ve kafiye düzenine göre başlıca şu üç tiptedir. Bendin kafiyesi, mısralar bendin üstüne eklenmişse "bbba", beytin arasına

¹⁰ Tarlan 1992: 311/39.

¹¹ Küçük 1994: 450/13.

eklenmişse "bbba" veya "bbbaa" şeklini alır. Bendin kafiye düzeni, altı mısra ise "bbbbba" veya "bbbbbaa", yedi mısra ise "bbbbbba" veya "bbbbbbaa" olmak üzere belirli oranlarda buna göre genişler. Burada görüldüğü üzere, bendin mısra sayısı ne kadar artarsa artsın bu kafiye düzeninde önemli bir değişim olmaz, beytin tek kafiyeye dayanan temel yapısı korunur.

Bir şiir doğrudan bentlerle yazılabildiği gibi sonradan mısra ilâveleriyle bentli (musammat) şekillere dönüştürülmüş de olabilir. Murabbâdan muaşşere sırasıyla "terbî, tahmis, tesdîs, tesbî', tesmîn, tetsî' ve ta'sîr" nazım biriminin üzerine mısra eklenerek şiirin kaçır mısralık bentlere dönüştürüldüğünü gösterir, "taştir" ise eklemelerin beytin iki mısrasını arasına yapıldığını belirtir. Terbî, tahmis gibi şiirlerle murabbâ, muhammes gibi şiirler arasında şekil açısından bir farklılık yoktur.

Bent nazım birimi, beyitteki mısra sayısını arttırmak yerine, beyitlerin birleştirilmesiyle de elde edilebilir. Böyle bentler, ilki matlâ, diğerlerinin ilk mısraları serbest, ikinci mısraları daima matlâ ile kafiye olmak üzere en az iki beytin birleştirilmesiyle "aaxaxaxa", "bbxbxbxb" kafiye düzeninde yazılır. Bu durumda her bir bent, şekil olarak bir gazele benzer. Gazel şeklindeki bu bentler, terki-bent ve tercî-bent nazım şekillerinin bentlerini meydana getirir¹².

Nazım Birimi ve Nazım Biçimi

"Nazım şekli" terimi, şiir veya manzumenin ya da manzum eserin "kafiye" bakımından dış yapısını, görüntüsünü ifade eden bir kavramdır. Kendisini aynı vezin ve belirli bir kafiye düzeni içerisinde, en az bir defa tekrar ederek bir manzumeyi meydana getiren en küçük parçaya "nazım birimi" denir.

Nazım şeklinde, "mısra, beyit" ve "bent" olmak üzere üç temel "nazım birimi" vardır. Nazım birimi, divan şiiri söz konusu olduğu zaman beyit ve bent olmak üzere iki çeşittir. Bu nedenle divan şiiri nazım şekilleri, beyit ve bent merkezli şekiller olmak üzere iki ana bölümde incelenebilir.

Nazım biriminin çeşitli şekillerde düzenlenmesiyle oluşan şiir biçimlerine nazım şekli, nazım biçimi ve eşkâl-i nazm isimleri verilir¹³.

Aslında bütün şiirlerde en küçük anlamlı birim mısradır. "Divan şiirinin şekil mimarisinde mısra ve beyit en küçük bir nazım birimini teşkil ettiği gibi, tek başlarına da en küçük birer nazım şekli sayılırlar."¹⁴ Mısraların çeşitli kafiye düzeni ve sayılarda birleşmesiyle nazım şekilleri meydana gelir. Fakat mısra bir beytin yarısı olarak kabul edilir. Nazım şeklinin asıl belirleyicisi olan kafiye tek mısradaki tespiti mümkün değildir. Kafiye en az iki mısra arasındaki ses veya imlâ uyumuyla ortaya çıkar. Bu nedenle divan şiirinde temel nazım birimi beyit ile ondan genişleyen benttir.

¹² Müstakimzâde, terki-bent ve tercî-bendi, "Üç veya yedi şiire derler ki, her şiirin kafiyesi başka ve arası bir matla'la bend ü fasl olunur" şeklinde tanımlar (Bkz. Tolasa 1986: 373). Bu tanımdan da anlaşılacağı üzere, böyle terki-bent ve tercî-bentlerin nazım birimi bentten ziyade gazeldir. Bu konuda ayrıca bkz: Kurnaz 1997a: 415-420.

¹³ Dilçin 1992: 95.

¹⁴ Akün 1994: 403.

Beytin kendisini aynı vezin ve çeşitli kafiye örgüleri içinde tekrar etmesi sonuncunda beyit esasına dayalı nazım şekilleri dediğimiz şiir formları meydana gelir.

Divan şiirinin estetik anlayışı, *tek kafiye* sistemini kabul etmiştir. Bu nedenle tek kafiyeli bir manzumenin ilk birimindeki kafiye, şiir boyunca değişmeden devam etmek zorundadır.

*"Kafiye bakımından klasik Türk şiirinin bütün nazım şekilleri iki grupta toplanır. Bunların en başta geleni ilk beyitteki kafiyenin, manzumenin başından sonuna kadar ilk mısraları kafiyesiz beyitlerin ikinci mısralarında değişmeden devam ettiği ve beyit birimi üzerine kurulu nazım şekilleridir."*¹⁵

İkincisi ise en az üçer mısralı bentlerden oluşan musammatlardır.

Bir şiirin nazım şekli olarak ismini beyit esaslı şekillerde kafiye düzeni, bent esaslı şekillerde ise kafiye ile birlikte bentlerdeki mısra sayıları ya da bentlerin birbirine bağlanma biçimleri belirler. Bentlerin son mısraları vasıta mısraları olarak adlandırılır. Vasıta mısraları ilk bentle ortak kafiyeli musammatlar, bentlerdeki mısra sayısına göre murabbâ (dörtlü), muhammes (beşli) vb. şekil adları alır. Bu musammatlarda, bentlerdeki mısra sayıları birbirine denk olmak zorundadır.

Vasıta mısraları ilk bentten ayrı kafiyeli musammatlar, vasıta mısralarının tek ya da çok kafiyeli olmasına göre iki temel nazım şekli oluşturur. İlk bentten ayrı kafiyedeki vasıta mısraları arasında kafiye birliği varsa tek kafiyeli nazım şekli tercî-bent adını alır. İlk bentten ayrı kafiyelenen vasıta mısraları arasında kafiye birliği bulunmaz, vasıtaların kafiyesi her bentte değişirse çok kafiyeli nazım şekli olan terkeb-bent meydana gelir. Terkeb-bent ve tercî-bentte nazım şeklini belirleyen etken vasıta mısralarının kafiyesi olduğu için bentler arasında mısra sayılarının birbirine eşit olması gerekmez.

Mısra Birimi

Arapça "mısra" kelimesinin çokluğu "mesâri"dir. Mısra, "kapı kanadı, çadır kapısının iki yan parçası, çift kanatlı kapının bir kanadı" anlamına gelir. Bir nazım terimi olarak kullanıldığında ise tam bir aruz kalıbıyla meydana getirilmiş beytin yarısını veya bir manzumenin her bir satırını ifade eder¹⁶. Müstakimzâde, mısra hakkında bilgi verirken "tasrî" takfiye demek ki kapının bir kanadı mânâsına olan mısra için cenâh-ı sâni gibi bir mısra dahi izâfe ile bir beyit eylemektir.¹⁷ diyerek beytin yarısı olduğunu vurgular. Tahirü'l-mevlevî, "Tam bir vezin ölçüsüne göre tanzim edilmiş söz"¹⁸ der. Mısra bu hâliyle en küçük nazım birimidir. Tek satırlık bir birim olduğu için de kafiyesi olmaz. Mısra yerine *satır* ve *dize* terimleri de kullanılır.

¹⁵ Akün 1994: 401.

¹⁶ Tolasa 1986: 378; İpekten 1994: 3.

¹⁷ Tolasa 1986: 378.

¹⁸ Olgun 1973: 100.

Mısra, kullanıldığı yere göre bazı isimler alır. Herhangi bir manzume ile bağlı olmayıp tek mısradan oluşan şiire, *mısra-ı âzâde* veya kısaca *âzâde* denir¹⁹. Bu durumda en küçük nazım şeklidir²⁰. Muallim Nâci'nin gülümserken çekilmiş bir fotoğrafının altına yazdığı şu mısra gibi:

*Müdhikât-ı dehre ben ölsem de tasvîrim güler*²¹

Bir manzumenin herhangi bir mısrası meşhur olup vecize şeklinde, içinde bulunduğu şiirden ayrı olarak, tek başına kullanılabilir. Bu mısralara, manzumeden sıçrayıp ayrılmış, seçilmiş anlamına *mısra-ı berceste* denir. Ayrıca bir şiir veya düşünceyi övmek için de *şi'r-i berceste*, *fikr-i berceste* gibi terimler kullanılabilir²². Bâkî'nin şu mısrası bercestedir:

Bâkî kalan bu kubbede bir hoş sadâ imiş

Beyit Birimi

Çokluk şekli *ebyât* olan *beyit* kelimesi "ev, çadır, oda" anlamlarına gelir. Bir nazım terimi olarak "aynı vezinde iki mısra" şeklinde tanımlanır²³.

En küçük nazım birimi olan mısranın kendisini tekrarıyla beyit oluşur. Bu sebeple beytin iki mısrası da aynı vezindedir. Beytin mısralarının birbiriyle kafiyeli olmasına *tasrî* denir²⁴.

Beyit, tek başına müstakil bir şiir olabileceği gibi herhangi bir manzumenin bir parçası da olabilir. Müstakil bir şiir olan beyit, aynı zamanda kafiyeli ise *musarrâ*, *mukaffâ* ve daha yaygın adıyla *matlâ*; kafiyesiz ise *müfret* veya *fert* adını alır. Beyitler, genellikle divanların son kısmında *ferd*, *müfret*, *metâli*' ve *müfredât* gibi başlıklar altında toplanırlar²⁵.

Beyit müstakil bir şiir olmayıp herhangi bir manzumenin bir parçası ise bulunduğu yer ve göreve göre isimlendirilir. Şiirin kafiyeli olan ilk beytine *matlâ*, kafiyesiz veya diğer beyitlerine *müfret*, son beytine ise *maktâ* denir. Muallim Nâci, kafiyesiz de olsa şiirin ilk beytine *matlâ* denilebileceğini belirtir²⁶. Bu durumda *matla*, manzumenin ilk birimi anlamına gelir. Ancak terim olarak *matla* tabiri, kendi içinde kafiyeli beyit demektir. Şairin mahlasını kullandığı beyte *taç beyit*, *mahlas beyti*, *mahlas-hâne*; kasidelerdeki bölüm girişlerini belirtenlere *giriz* veya *girizgâh*; terkeb-bent ve tercî bent gibi şiirlerin bentlerini birbirine bağlayan ek beytlere *vasita* ismi verilir.

¹⁹ Dilçin 1992: 99; İpekten 1994: 4.

²⁰ Dilçin 1992: 99.

²¹ Muallim Nâci 2004: 107.

²² İpekten 1994: 3.

²³ Muallim Nâci 2004: 13-14; Olgun 1973: 27; Tolasa 1986: 372; İpekten 1994: 4; Dilçin 1992: 101.

²⁴ Tolasa 1986: 378.

²⁵ Dilçin 1992: 102; İpekten 1994: 4.

²⁶ Muallim Nâci 2004: 106.

Burada bahsedilen terim anlamının yanında, *beyit*, "eski kitaplarda çok kere *şiiir* ile eş anlamlı kullanılmıştır."²⁷

Beyit kendi içinde anlam bütünlüğü olan en küçük *şiiir* parçasıdır. Dolayısıyla her bir beyit başlı başına birer müstakil *şiiir*dir. Bu nedenle gazel, kaside gibi *şiiir*lerdeki bir beytin kendinden önceki ve sonraki beyitlerle cümlelerin kuruluşu ve grameri bakımından bir ilgisi olmayabilir. Fakat genellikle mesnevilerde bir beytin cümlesi, anlamı beyit içerisinde bitirilemeyip arkadan gelen ikinci, üçüncü beyitlerde tamamlanabilir.

Beytin ilk ve son tef'ilesi ile aynı vezinde, genellikle bir, bazen iki kısa mısra beytin altına eklenebilir. Eklenen mısra beyitle aynı kafiyede olabileceği gibi farklı bir kafiyede de olabilir. Buna ekli, ilaveli anlamında *müstezad beyit* denir. Böyle beyit ve mısralardan oluşan *şiiir*lere de nazım şekline göre *müstezad gazel*, *müstezad kaside*, *müstezad müseddes* gibi isimler verilir. İzzet Molla'nın şu *şiiiri*, "*Matla'-ı Müstezad*" başlığını taşır:

Ol dâde ki tûfan gibi eşk-i teri yokdur
Ol kana boyansın
Ol sînedeki kim âteş-i aşkın yeri yokdur
*Dâzählara yansın*²⁸

Özellikle gazel ve kaside içinde yer alan beyitler, mısra sonundaki kafiyeden başka bir de mısra içlerinde musammat veya iç kafiye denilen ikinci bir kafiyeyle sahip olabilirler. Bu şekilde yazılmış beyitlere "*musammat beyit*", manzumelere de nazım şekline göre "*musammat gazel/kaside*" gibi isimler verilir²⁹. Bâkî'nin şu beytinde iç kafiye bulunmaktadır:

Kaysı cennet mîvesi / la'l-i şeker-bârıca bar
*Yâ gülistân sebzesi / ol hatt-ı jengârica bar*³⁰

Bent Birimi

Aynı vezinde üç veya daha fazla mısradan meydana gelen nazım birimine "*bent*" denir. Bent, nazım şekillerinden musammatlar grubunun temel nazım birimidir. Terki ve tercîlerde, terki-hâne, tercî-hâne şeklinde hâne olarak da isimlendirilir.

Rübâi ve tuyuk gibi dört mısradan meydana gelen nazım şekilleri, genellikle tek bentli nazım şekli olarak kabul edilmektedir. Ancak nazım şeklinin oluşumu için nazım biriminin kendisini tekrarı zorunludur. Bu *şiiir*lerin nazım birimi beyit olmalıdır. Tek bentlik *şiiir*ler, daha çok üç, beş mısradan meydana gelen ve beyitlerle ifade edilemeyen *şiiir*ler için söz konusu olabilir. Bu itibarla mısra ve beyit gibi bent de bir nazım şekli olmayıp nazım şeklinin oluşumunu sağlayan nazım birimidir.

²⁷ İpekten 1994: 4.

²⁸ Ceylan-Yılmaz 2005: 737/69.

²⁹ Kurnaz-Çeltik 2010: 85-95.

³⁰ Küçük 1994: 448/1.

Teorik olarak musammatlarda bentlerin mısra sayıları, 3'ten başlayarak 30'a, 40'a kadar çıkabilir.

Musammat şekiller, nazım birimi bakımından ikiye ayrılır. Birinci grup, bentteki mısra sayısına göre, murabbâ (dörtlü), muhammes (beşli) gibi isimler alır. Burada şekli belirlemede bentteki mısra sayısı önemlidir ve birim olduğundan bu nazım şekillerinde her bentteki mısra sayısı şiir boyunca birbirine eşittir.

Nazım birimi yine bent olduğu hâlde nazım şeklinin ismi, bentteki mısra sayısından bağımsız olarak, bentlerin vasıta mısra veya beyitlerine göre isimlendirilen ikinci grup terkeb-bent ve tercî-bent gibi musammatlarda her bir bendin mısra sayısı değişebilir.

Kaynaklarda belirtilmemekle birlikte beyit için söz konusu olan matlâ, fert gibi isimlendirmeler bent için de geçerlidir. Buna göre nasıl gazelin ilk beytine matlâ beyti deniliyorsa bir murabbânın ilk bendi de matlâ bendi denilebilir veya nasıl mahlas beyti, mülemmâ beyit deniliyorsa mahlas bendi, mülemmâ bent de denilebilir.

Kafiye Düzeni: Nazım Şeklinin Temel Belirleyicisi

En az iki mısra üzerinde tespit edilebilen "kafiye", divan şiirinin vazgeçilmez bir unsurudur. Bu sebeple divan şiirinin en temel "nazım birimi" iki mısradan ibaret olan "beyit"tir. Nazım birimi, nazım şekli dediğimiz şiir binasının en temel taşıdır. "Tek taş duvar olmaz." Kafiye için nasıl en az iki mısra gerekli ise nazım şekli için de en az iki nazım birimi gereklidir.

Bir "nazım şekli", beyit veya bent biçimindeki en az iki nazım biriminden meydana gelir. Nazım şeklinin oluşumunda, iki nazım birimi gerekli ve yeterli şarttır. Bir nazım şekli, iki nazım biriminden başlamak üzere, mesnevilerdeki gibi, binlerce beyit uzunluğunda olabilir. Azamî birim sayısı konusunda gazel 5-15, kaside 33-99 beyitten oluşur şeklindeki sınırlamaların geçerliliği yoktur. Belirli şekillerin ortalama şu veya bu uzunlukta olduğu söylenebilir, ama kesin sınır çizilemez.

Mısra sayısı bakımından eşit uzunlukta olan aşağıdaki dört şiir, sahip oldukları kafiye düzenleri bakımından dört değişik nazım birimiyle yazılmış ve dört farklı nazım şeklini meydana getirmiştir. Bu örneklerde, kafiyenin önemi açık bir şekilde görülmektedir:

1

Kafiye: aa ba ca da ea fa

Birim: Beyit (iki mısra)

Şekil: Gazel

1

Muttasıl sanma bizi cevr ü cefânun kulıyuz

Dostum gâh cefâ gâhî vefânun kulıyuz

2

Şâh-ı hüsn oldun ise devlete mağrûr olma

Hey beğüm biz dahi sizi yaradanun kulıyuz

- 3 Sana baş eğmeyüz âzâdeyüz ey çarh ammâ
Toğrusın diyelüm ol serv-i revânun kulıyuz
- 4 Bir büt-i Çîn'e gönül virdük ise ey zâhid
Bize kâfir dime biz dahi Hudâ'nun kulıyuz
- 5 Çün bekâsı yoğımiş tâc u kabâyı nidelüm
Bu fenâ dünyede bir köhne abânun kulıyuz
- 6 Kimisi şâh kimi beğ kimi pâşâ geçinür
Ey Usûlî hele biz dahi filânun kulıyuz³¹

2

Kafiye: aaA bbA ccA ddA

Birim: Bent (üç mısra)

Şekil: Müselles

- 1 Âşık-ı cân itme nihân Hakk'ı ayân eyle hemân
Ne var ise yerde gökde Hak hükmünde cümle cihân
Hak ehline zâhir ayân nâ-ehline olur nihân
- 2 Yokdur nazîri bî-hemtâ ne ibtidâ ne intihâ
Kahhâr-ı Hak zîrâ Hudâ havfını çek olma cüdâ
Hak ehline zâhir ayân nâ-ehline olur nihân
- 3 Deryâdır Hak ibâd habâb mahv olanda olmaz mı âb
Ali oldu bu ilme bâb hakikat Hak Ebû Türâb
Hak ehline zâhir ayân nâ-ehline olur nihân
...
- 4 Yeter Ender sükût eyle sıfâtı ayn-ı zât eyle
Bu ekvânın fahrı Alî yolun hakdır sebât eyle
Hak ehline zâhir ayân nâ-ehline olur nihân³²

3

Kafiye: aaaa bbba ccca ddda

Birim: Bent (dört mısra)

Şekil: Murabbâ

³¹ İsen 1990: 137/41.³² Enderî 1959: 75/2. Vezin problemleri bulunan şiirin tamamı beş benttir; diğer örneklerle uyumlu olması için on iki mısralık dört bendi alınmıştır. Karşılaştırma için bkz: Duru 2002: 119-132.

- 1 Yakın gel kaçma ey şûh-ı cihan hüsnün ıyân olsun
Bana her bir nigâhın mâye-i ârâm-ı cân olsun
Ruhı gül lebleri mül kâmeti serv-i revân olsun
Olursa bâri dilber böyle şûh-ı nüktedân olsun
- 2 Seni pinhân sevip ey nev-nihâl-i bâğ-ı istiğnâ
Biraz müddet seninle zevk u sohbet edelim tenhâ
Eğer sen gelmez isen sana ben azm ederim ammâ
Sakin kendin bu râz ağyârdan dâim nihân olsun
- 3 Bu ahd-i zevk u şâdînin gerek kadrin bile âdem
Ki diller her zamân olmaktadır bir şevk ile hurrem
Nedîmâ vakt-i Cem'de olmamışdır böyle hurrem dem
Duâ-yı devlete meşgûl olup dil şâdumân olsun³³

4

Kafiye: aabbxb ccddxd

Birim: Bent (altı mısra)

Şekil: Terkib-bent

- 1 Mürşid-i kâmile irgür meded Allâh meded
Eylesin ilm-i ledün sırrına âgâh meded
Zât-ı vâlâ-himem-i fahr-ı cihân hürmetine
Şeb-i mi'râcdaki kurb-ı nihân hürmetine
Kameri şakk iden engüşt-i mübârek hakkı
Dest-i pâkinden akan âb-ı revân hürmetine
- 2 Vâsıl-ı sem'-i kabûl eyle niyâzım kerem it
Hizmet-i şeyh ile mücrim Şeref'i muhterem it
Hayf eğer olmaz isem bezm-i ümîde vâsıl
Yuf geçen ömrüme olmazsa murâdım hâsıl
Bendesin Hazret-i Mollâ komasın hâricde
Sâlikân defterine nâmını kılsın dâhil³⁴

Yukarıdaki örneklerde açıkça görüldüğü gibi eşit uzunluktaki (on iki mısra) bu dört şiirin şekil bakımından birbirinden ayırıcı özelliği, kafiye düzenidir. Şiirler, kafiye düzenine göre ikişerli, üçerli, dörderli ve altışarlı gruplar hâlinde kümelenmiştir. Bu kümelerden her biri, nazım birimidir. Nazım birimlerinin altı, dört, üç ve iki defa tekrarıyla dört ayrı nazım şekli meydana gelmiştir. Manzumeler, nazım birimlerinin açıkça görülmesi için birimlerine göre bölümler hâlinde yazılmıştır. Mısraları belirli

³³ Macit 1997: 259/34.

³⁴ Arslan 2002: 539.

sayılar içinde bir araya getirip gruplayan sistem, kafiye düzenidir. Kafiye düzeni, şiirlerin nazım birimiyle beraber nazım biçimini de belirlemiştir.

Kafiyenin birinci örnekteki sıralanışı gazel nazım şekline aittir. Bu sıralanış "aa bb cc dd" düzeninde de olabilirdi. Bu durumda nazım birimi aynı olduğu hâlde kafiye düzeni değiştiği için şiirin şekli mesnevi olacaktır.

Örneklerde görüldüğü gibi nazım şekli, şiirde kullanılan kafiye düzenine bağlıdır. Kafiyenin kümelenmediği ikili, üçlü, dörtlü mısra grupları nazım birimini; iki veya daha fazla nazım birimi de nazım şeklini meydana getirir. Nazım şeklinin oluşumu için nazım biriminin en az bir defa tekrarı zorunludur, nazım şekli en az iki nazım biriminden meydana gelir.

Nazım şekillerinin öğretiminde, gerçek örnekler yerine hayalî, sembolik, teorik şiir örnekleri diyebileceğimiz kafiye şemaları da kullanılır. Bu teorik manzumelerde, mısralar çizgiyle; şiirin ana kafiyesi "a", kafiyesiz (serbest) mısralar "x", diğer mısralar da "b, c, d, e" gibi harflerle gösterilir. Beyitte "x" ile verilen serbest mısralar, bent birimli şiirlerde her bent kendi içinde kafiyelendiğinde "b, c, d, e" şeklinde işaretlenir. Birim sonlarında aynen tekrarlanan (mütekerrir/nakarat) mısraların kafiyesi genellikle büyük harflerle belirtilir.

On iki mısralık bir şiir, ilk birimi matlâ olmak üzere, kafiye düzenine göre altı beyitlik gazel/kaside, dört bentlik müselles, üç bentlik murabbâ, iki bentlik müseddes, değişik uzunluklarda terakib-bent, tercî-bent, altı beyitlik mesnevi, ilki matlâ değilse altı beyitlik kıta olabilir. Başka nazım şekillerine dönüşmesi de mümkün olan söz konusu nazım şekillerinin görünüşleri aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tabloda da görüleceği gibi nazım şekli şiirin dış yapısıyla, şekliyle, görüntüsüyle ilgilidir. Bu görüntüyü belirlemek için şiirin tamamını okumaya ihtiyaç yoktur, mısra sonlarındaki kafiyenin tespiti yeterlidir. Bu tabloda şiirin vezni, mahlası, konusu, kompozisyon düzeni hakkında bilgiler yer almaz. Çünkü şekil, dış görüntüdür. Mahlas, şiirin sahibini; vezin, mısraların uzunluğunu; konu şiirin türünü belirler. Şiirin dış yapısını değiştirmeyen, bozmayan bu unsurlar şekli belirleyici değildir.

	Nazım Şekli	1. birim	Tekrar birimleri				
Tek Kafiyeli	Gazel/Kaside	aa	ba	ca	da		
	Müselles	aaa	bba	cca	dda		
	Murabba	aaaa	bbba	ccca	ddda		
	Müseddes	aaaaaa	bbbbaa	ccccaa	dddada		
	Kıta	-	ba	ca	da	ea	fa
	Tercî-bent	-	bbbbaa	ccccaa			
Çok Kafiyeli	Mesnevi	aa	bb	cc	dd	ee	ff
	Terkib-bent	aaaabb	ccccdd				

Kaynaklar, nazım şekliyle ilgili olarak buraya kadar anlatılan konularda genellikle görüş birliğindedir, ancak şekilleri tek tek tanıtmaya başlayınca şeklin tayininde biçimle ilgisi olmayan vezin, mahlas, konu gibi özelliklerin devreye girmesiyle kaynaklarda görüş ayrılıkları ortaya çıkar. Tabloda çizgiyle gösterilen mısra ve kafiye düzeni yetersiz kalır. Şiirin tamamı okunur; şiir boyunca hangi konu veya konuların ele alındığı, şiirin lirik,

hikemî, tasavvufî veya felsefî hangi eğilimle yazıldığı araştırılır. Buna göre kaside ile gazel, gazel ile rübâî ve tuyuk birbirinden ayrılmak istenir. Gazelde tek konu işlenirken nesip, methiye, fahriye, duâ gibi bölümler yer alır ve şiirin kompozisyonu değişirse kaside ismi verilir. Felsefî ağırlıklı yazılan iki beyitlik gazele rübâî, cinaslı yazılan iki beyitlik gazele tuyuk denir. Oysa bu şiirlerin içeriği farklı olmakla birlikte kafiye düzenleri, nazım birimleri, dış yapıları, görüntüleri, nazım biçim veya şekilleri aynıdır.

Gerçekte bu şiirler arasında konu veya kompozisyon bakımından az çok içerik farkı bulunduğu inkâr edilemez. Fakat bunlar manzumenin iç yapısıyla ilgilidir. Şiiri okumadan içeriğini tayin etmek mümkün değildir. Şekil ise dış görüntü olduğundan, şiirin kafiye düzenine bakmak yeterlidir. Şiirin konusunu, bölümlerini, kompozisyon düzenini, iç yapısını tespit etmek, şekli değil türü belirlemek için başvurulacak bir yöntemdir.

Teorik şiir tablosundan anlaşılacağı üzere şekil, biçim, görüntü bakımından bir gazel ile kaside arasında ayırıcı bir fark veya özellik görünmez. Biçimce benzer iki şiirden birinin gazel diğersinin kaside olmasını gerektiren bu görüntü değil, içerikteki kompozisyon düzenidir. Manzumenin içi ne kadar değişirse değişsin dış görüntüsü, şekli, biçimi değişmez; belki şiirin uzunluğu değişir ve şekil adına "mutavvel" sıfatı eklenir. Bu da o manzumeyi farklı ve yeni bir nazım şekli yapmaz.

Bu örneklerden ve tablodan anlaşılacağı üzere, bir manzumenin nazım biçimini belirlemede sadece mısra sayısı veya nazım birimi yeterli değildir. Nazım biriminin kendisini belirli bir kafiye düzeninde en az bir defa tekrarı gereklidir.

Nazım biçimlerinin tanımı yapılırken nazım birimi ve kafiye düzeninin belirtilmesine ihtiyaç vardır. Aksi takdirde farklı nazım şekilleri aynı nazım şekliymiş gibi algılanabilir. Tanımlar, şekilleri birbirinden ayırıcı özelliklere sahip, tutarlı ve geçerli olmalıdır.

Gazel ve Mesnevi: Temel Nazım Şekilleri

Divan şiirinde temel nazım birimi aynı vezinde iki mısradan oluşan beyittir. Beyit birimiyle yazılan en yaygın ve en temel nazım şekli de gazel/kasidedir. Gazel/kaside ilki matlâ olmak üzere beyit birimiyle yazılan tek kafiyeli bir nazım şekli olduğu gibi, bent birimiyle yazılan diğer tek kafiyeli şiirlerin de dış yapı, şekil, biçim bakımından temelini oluşturur.

Tek kafiyeli musammat şekiller, esas itibariyle gazel/kasidenin her beytine eşit sayıda mısra eklenmesiyle meydana gelir. Manzume ister doğrudan doğruya murabbâ, muhammes biçiminde yazılsın, isterse sonradan mısra ilâveleriyle terbî, tahmis edilsin dış yapı olarak hepsinin temeli, divan şiiri için gazel/kasidedir.

Tek kafiyeli musammat şekillerin isimleri, kafiye düzeninin tayin ettiği nazım birimindeki mısra sayısına göre belirlenir. İlk birimi matlâ olan tek kafiyeli bentlerle yazılan musammatlar, "mufa"al" kalıbından türetilen murabbâ, muhammes, müseddes gibi bentteki mısra sayısını gösteren isimler alır. Bunlar isim, tanım, dış yapı bakımından

birbirinden kolayca ayrılır. Her musammatın sadece bir şekil adı bulunur. Bunların ilk birimi matlâ değilse şekil adı "*tercî-bent*" olur. Ancak yine ilk birimi matlâ olan tek kafiyeli beyitlerle yazılan şiirler, "rübâi" dışında, "gazel (mutavvel, müzeyyel), kaside (beççe), rübâi ve tuyuk" gibi anlam bakımından şekil veya dış yapıdan çok konu ve uzunluğu gösteren isimler alır. Bunların ilki beyti matlâ değilse hepsinin şekil adı sadece "*kıta*"dır. Şekil bakımından birbirinden farksız olarak ikişer mısralık tek kafiyeli (beyit) birimlerle yazılan bu şiirlerin de murabbâ, muhammes vb. musammatlar gibi gramer-şekil-anlam ilişkisi bulunan bir isminin olması gerekir. Söz konusu "*mufa'al*" kalıbına göre bu şekil adının "*müsennâ: ikili, ikilik, ikişerli*" olması gerekir.

Tek kafiyeli beyit birimiyle yazılan gazel (mutavvel, müzeyyel), kaside (beççe), rübâi ve tuyuk gibi şiirlerin hepsi, aslında "*müsennâ*" denilebilecek şeklin değişik isimlerinden başka bir şey değildir. Ancak divan şiiri denince ilk akla gelen biçim gazel ve kaside olduğundan burada beyitlerle yazılan tek kafiyeli şiirlerin temel modeli veya tipik örneği, gazel kabul edilmiş; nazım şekillerinin sistematik yapısı, bu modele göre gazel merkezli olarak açıklanmıştır. Zira kasidesiz divan olur, gazelsiz divan olmaz. Ayrıca kaside için varsayılan bölümlerin hepsi her kasidede yer almadığı gibi sıralaması da değişebilir.

Gazelin "x" veya "b, c, d, e" harfleriyle gösterilen matlâ dışındaki beyitlerinin ilk mısraları serbest, ikinci mısraları ise daima matlâ (ilk beyit) ile kafiyelidir. Beyit nazım biriminin mısra sayısı arttırıldığında bent birimi meydana gelir. Şiir boyunca kafiyesi değişmeyerek tek kafiye sistemini devam ettiren ve "a" ile gösterdiğimiz ikinci mısralar, bent biriminde tek veya çift mısra olarak devam eder. Beyit biriminde "x" veya "b, c, d, e" gibi harflerle işaretlenen serbest mısralar, kendilerini benzer kafiye ile tekrar eder ve böylece serbest veya kafiyesiz mısralar kafiyeli hâle gelir.

Gazelin kafiye düzeni:

aa ba ca da ea

Musammat kafiye düzeni:

Murabbâ ve terbî

aaaa bbba ccca ddda eeea

aaaa bbba ccca ddda eeea

Muhammes ve tahmis

aaaaa bbbba cccca dddda eeeea

aaaaa bbbba cccca dddda eeeea

Gazel ile mısra sayısına göre isimlendirilen musammatların kafiye düzenleri karşılaştırıldığında farklarının nazım birimindeki mısra sayısı olduğu anlaşılmaktadır.

Yukarıda "a" ile işaretlenen tek kafiyeli mısralar, bentlerde çift mısra da olabilir. Bu durumda bentlerin kafiye düzenini, muhammese göre şöyle gösterebiliriz:

aaaaa bbbaa cccaa dddaa eeeaa

Bu şekillerin hepsinde, gazelde olduğu gibi, son mısra ilk beyit veya bentle kafiye birliği içerisinde değişmeden manzume boyunca devam etmektedir. Nazım birimleri arasında bu şekilde ortak kafiye bulunan manzumeler "tek kafiyeli" kabul edilir.

Tek kafiyeli beyit esasına dayanan ikinci nazım şekli kıtanın gazel/kasideden farkı, ilk beytin matlâ yerine müfret kafiyeli olmasıdır. Beyitler yine gazel/ kasidedeki gibi tek kafiyelidir. Kıtanın kelime anlamı da kat' edilmiş, kesilmiş, başka bir deyişle matlâsı atılmış demektir. Kıtaya da gazeldeki gibi eşit oranda mısralar eklenirse nazım birimi beyitten bende dönüşür. Bentleri birbirine bağlayan vasıta mısraları tek veya çift olabilir. Vasıta mısrasının tek veya çift oluşu, nazım şeklinin adını değiştirmez. Gazel-kıta ilişkisindeki gibi mısra sayısına göre isimlendirilen tek kafiyeli musammatların ilk bendi matlâ değilse ortaya çıkan şekil tercî-bent olur. Beşer mısralık matlâsız ve tek vasıtalı bentlerle yazılan şiirler tardiye olarak bilinirse de aslında bunlar tercî-benttir. Kafiye düzenlerini aşağıda verdiğimiz musammatların matlâ bentleri mevcut olsaydı, bunların ismi sırasıyla murabbâ, muhammes ve müseddes olacaktı:

Kıta: [aa] ba ca da ea fa

Tercî-bent (Tardiye):

1. [aaaa]	bbba	ccca	ddda	eeea	fffa
2. [aaaaa]	bbbba	cccca	dddda	eeeea	ffffa
3. [aaaaaa]	bbbbaa	ccccaa	dddada	eeeeaa	ffffaa

Bu kafiye düzenlerinden de anlaşıldığı gibi nazım birimleri, vasıta denilen birbiriyle ortak kafiyeli mısralarla birbirine bağlanmıştır. Vasıtalar, musammatlarda tek veya çift mısra olabilir. Musammatlarda bentlerin vasıttadan önceki kısımlarında bazı kafiye değişiklikleri meydana gelse bile vasıta kısımları değişmeden manzume boyunca devam eder. Bu değişimler de genellikle hep ilk bentte görülür. Tek kafiyeli şiirler için önemli olan, vasıta mısraları ile ilk bent arasında kafiye birliğinin kopmadan devam etmesi, nazım birimlerinin son mısra/beyitlerinin ilk birimin son mısrası ile aynı kafiyede olmasıdır. Çünkü mısra sayısına göre isimlendirilen bu musammatlar, gazel/kasidenin genişletilmesiyle meydana gelmiştir.

Sonuç olarak tek kafiyeli şiirlerde temel nazım şekli *gazel/kasidedir*. Rübâi, tuyuk gibi isimlerle anılan şiirler ile gazel/kaside arasında şekil bakımından esaslı bir fark yoktur. Matlâ ile başlayan tek kafiyeli beyitlerle yazılan bu şiirlerin hepsi aslında aynı şeklin değişik isimleri olup ayrı birer nazım şekliymiş gibi kullanılan terimlerdir. Bunlar matlâ yerine müfret beyitle başlarsa hepsinin şekil adı sadece *kıta* olur.

Musammatlar gazel/kasidenin genişletilmiş biçimi olduğundan, nasıl ki gazel/kasidenin matlâsı bulunmadığında kıta oluşuyorsa tek kafiyeli bir musammatın matlâ bendi bulunmadığında da tercî-bent nazım şekli oluşur.

Çok kafiyeli şiirlerden nazım birimi beyit olanı mesnevi, bent olanı da terki-bent ismini alır³⁵. Bu iki nazım şeklinin nazım birimleri arasında kafiye birliği yerine vezin birliği bulunur. Gazel ile diğer musammatlar arasındaki ilişkinin bir benzeri de mesnevi ile terki-bent arasında görülür. Her bendin bütün mısraları kendi içinde kafiyeli bentlerle yazılan bir terki-bent, birer beyit arayla beyitteki mısra sayıları arttırılmış bir mesneviye benzer. Söz konusu benzerlik iki şekle ait şu kafiye düzenlerinde görülebilir:

Mesnevi: aa bb cc dd ee ff...

Terki-bent: aaaaaabb ccccccdd eeeeeeff...

Yukarıdaki açıklamalardan da anlaşılacağı üzere temel nazım birimi beyittir. Beytin genişlemesiyle bent nazım birimi meydana gelmektedir. Beyit veya bentler ya tek kafiye ya da çok kafiye sistemiyle birbirlerine bağlanarak nazım şekillerini meydana getirir. Aşağıda da açıklanacağı üzere; tek kafiyeli şiirlerde nazım birimlerin sonu daima birbiriyle kafiyelidir. Çok kafiyeli şiirlerde ise birimler arasında kafiye değil, vezin birliği vardır. Tek kafiyeli şiirlerin gazel, çok kafiyeli şiirlerin ise mesneviden türediği, bunların diğer şekillerin en tipik örneklerini meydana getirerek onlara kaynaklık ettiği söylenebilir.

Kafiye-Nazım Birimi İlişkisi: Nazım Şekillerinin Tasnifi

Klasik nazım şekillerinin oluşumu, kafiyeyle bağlıdır. Nazım şekli, mısraların kafiyeyle dayalı olarak oluşturduğu sistemli, düzenli birliğin adıdır. Kafiye en az iki mısra arasındaki uyum olunca, iki ve daha fazla mısra, belirli kafiye düzenine göre birleşerek nazım birimlerini meydana getirir. Kafiye, nazım birimini, nazım birimlerinin kafiye düzeni ise nazım şekillerini ortaya çıkarır. Kafiye, nazım biriminin; nazım birimi de nazım şeklinin temel ölçüsüdür. Bu nedenle kafiye ile nazım birimi, birbirinin ayrılmaz parçalarıdır.

Divan şiiri beyit ve bent olmak üzere iki temel nazım birimini kullanır. Bent nazım birimi de yapı olarak beytin genişlemiş hâlidir. Beyitlerin kendi içinde kafiyeli olanına matlâ, kafiyesiz olanına da müfret veya fert sıfatları eklenmekte veya bu sıfatlar tek başına isim olarak kullanılmaktadır. Bent de beyitten türetildiği için kafiyece matlâ ve müfret olarak ikiye ayrılabilir.

Divan şiiri, yukarıda temel kafiye düzenlerini gösterdiğimiz bu beyit veya bent nazım birimlerini kullanır. Nazım şekli, en az iki nazım biriminden meydana gelir. Nazım birimleri, birimlerin sonunda yer alan ve ismine "vasıta" denilen mısra veya beyitlerle birbirlerine bağlanır. Birimleri bağlayan vasıtaların kafiyesi ya şiir boyunca ortaktır (*tek kafiyeli*) ya da her birimde değişir (*çok kafiyeli*).

Nazım şekli, nazım birimlerinin kafiye sitemine göre belirli düzenlerde sıralanmasıyla ortaya çıkar. Nazım birimi ve kafiye düzenini kendi içinde üç bölüme ayırmak mümkündür:

³⁵

Akün 1994: 401.

Nazım birimleri:

1. Mısra
2. Beyit
3. Bent

Kafiye düzeni:

1. Kafiyesizlik: Serbest biçim
2. Tek kafiyeli şekiller: Gazel ve kıta tipi
3. Çok kafiyeli şekiller: Mesnevi, terkeb-bent

Klasik nazım şekilleri nazım birimine, kafiye düzenine ve ilk birimine göre aşağıdaki şekilde tasnif edilebilir:

1. Beyit birimli-tek kafiyeli şiirler

- a. Matlâlı: Gazel kafiyesi veya tipi (Gazel, kaside, rübâi, tuyuk)
- b. Matlâsız: Kıta kafiyesi veya tipi

2. Bent birimli-tek kafiyeli şiirler

- a. Matlâlı: Gazel tipi kafiyeli musammat: Şekil adını bentteki mısra sayısı belirler (müselles, murabbâ, muhammes, müseddes, müsebbâ, müsemmen, mütessâ, muaşşer, onbirli, onikili vb.)
- b. Matlâsız: Kıta tipi kafiyeli musammat: Tercî-bent (tardiye)

3. Beyit birimli-çok kafiyeli şiirler

Mesnevi

4. Bent birimli-çok kafiyeli şiirler

Mesnevi tipi musammat: Terkeb-bent

Dört ana gruba ayrılan nazım şekilleri, beyit birimiyle yazılan "gazel tipi, kıta tipi ve mesnevi tipi" ile bunların genişlemesiyle musammata dönüşen "düz/temel şekil"lerdir. Ayrıca her bendi gazel gibi bir nazım şeklinden oluşan terkeb-bent ve tercî-bentler de "birleşik şekil"ler kabul edilebilir. Ara örnekler veya geçiş örnekleri denilebilecek musammat gazel gibi birden fazla şeklin özelliklerine uyan "çok şekilli" örnekler de bulunmaktadır.

Tek Kafiyeli Şiirlerin Temeli: Gazel Tipi ve Kıta Tipi

Tek kafiye düzeniyle yazılan şiirlerin en temel özelliği, şiir ne kadar uzun olursa olsun, ilk nazım biriminin son mısrasındaki kafiyenin şiir boyunca değişmeden her nazım biriminin sonunda tekrarlanmasıdır.

Tek kafiyeli beyit nazım birimiyle yazılan şiirlerde, "gazel kafiyesi" ve "kita kafiyesi" olmak üzere iki tip kafiye düzeni bulunur.

Tek kafiye düzeniyle yazılan şiirin nazım birimi beyit yerine bent de olabilir. Bentlerle kurulu tek kafiyeli şiirlerin genel yapı ve özellikleri de yukarıda gazel ve kıta kafiyesinde açıklandığı şekildedir. İlk bent matlâ veya müfret, onu takip eden bentler ise müfret tarzında kafiyelidir. Her bendin son bir veya iki mısrasının kafiyesi, bütün bent sonlarında ortak olup diğer mısralar her bentte kendi içinde kafiyelidir. Bu tipteki bentli şiirlere genel olarak "musammat" denir.

Tek kafiyeli musammatların beyit birimiyle yazılanlardan (gazel/kaside) farkı, nazım birimindeki mısra sayısıdır. Bentlerin kafiye yapısı, beyitlerin belirli oranlarda mısra ilâveleriyle genişletilmesinden ibarettir.

Bentle kurulan tek kafiyeli şiirler, matlâ bendinin bulunup bulunmamasına göre iki büyük gruba ayrılır. Matlâlı olanları bentteki mısra sayısına göre müselles, murabba şeklinde; matlâsız olanları da vasıtalarına göre tercî-bent olarak isimlendirilir.

Çok Kafiyeli Şiirlerin Temeli: Mesnevi ve Terki-bent

Çok kafiyeli şiirler de tek kafiyeli şiirler gibi hem beyit hem de bent nazım birimiyle yazılırlar. Ancak beyit veya bent olsun, her birim kendi içinde kafiyelidir; birimler arasında kafiye birliği bulunmaz. Beyitle yazılanları "mesnevi" adını alır. Bentlerle yazılan çok kafiyeli şiirlerde başlıca iki tip bent görülür. Birinci tip bent yapısı, yukarıda açıklandığı şekilde matlâ tarzındaki beytin genişletilmiş biçimidir. Her bendin mısraları, kendi içinde birbiriyle kafiyelidir. İkinci tip bent nazım birimi ise, gazel kafiyesinde tek kafiyeli beyitlerin birleştirilmesiyle elde edilir ve gazele benzer. Genel olarak ilk bentte bu iki tip kafiye düzeninden hangisi tercih edilmişse, şiir boyunca diğer bentlerde de aynı tercih devam ettirilir. Bentler birbirine vasıta, bendiyye ve kavuştak da denilen ve her birim sonunda kafiyesi değişen mısralarla birbirine bağlanır. Birim sonları arasında kafiye birliği bulunmadığından terki-bent nazım şekli, her bendi kendi içinde tek kafiyeli olsa bile çok kafiyeli bir nazım şeklidir.

1. Beyit birimli-tek kafiyeli şiirler: Gazel ve Kıta

Tek kafiye sistemiyle yazılan bir şiirde ilk birimin kafiyesi, şiir ne kadar uzun olursa olsun, manzume boyunca her beyit veya nazım biriminin sonunda değişmeden devam eder. Buna göre beyitlerle yazılan şiirlerin birinci tipindeki kafiye düzeni "aa xa xa xa" biçiminde uzayıp gider. Bu kafiye düzeninin en önemli örneği gazel olduğundan buna "gazel kafiyesi" de denir. İkinci tipin kafiye düzeni, kıta nazım şeklinin kafiyesi olup "xa xa xa xa" düzenindedir. İki kafiye düzeninin tek farkı, ilk birimin matlâ olup olmamasıdır.

Nazım şekillerini kafiye düzeni oluşturur. Kafiye düzeni aynı olan şiirler, farklı nazım şekilleriymiş gibi değişik isimlerle karşımıza çıkabilir, ancak bu onların farklı şekiller olduğu anlamına gelmez. Gazel, kaside, rübâî ve tuyuk gibi terimler değişik

nazım şekillerinin değil, aynı nazım şeklinin farklı isimleridir. Nazım şeklinin değişmesi veya farklı, yeni bir şeklin ortaya çıkması için kafiye düzeninin değişmesi gerekir.

Kaside, bir nazım şekli olarak gazel kafiyesi ile yazılan manzumedir. Zaten ikisi birbirinden türemiş olan bu iki şiir tarzının şekil olarak aralarında önemli bir fark yoktur. Her ikisi de gazel kafiyesi dediğimiz "aa xa xa..." kafiye düzeniyle yazılan tek kafiyeli ve matlâli şiirlerdir. Değişik nazım şekilleri kabul edilmekte olan rübâi ve tuyuk ile aslında bir nazım şekli olmayan nazım isimli manzumeler de gazel kafiyesi ile yazılırlar. Şekli kafiye belirlediğine göre bunlar farklı şekiller değil, gazelin türevleridir. Bunlar, "iki beyitlik gazellerin ahrem veya ahreb kalıplarıyla yazılanlarına rübâi, fâilâtün fâilâtün fâilün vezniyle yazılanlarına tuyuk denir" şeklinde yeniden tanımlanabilir. Nazım şeklinin oluşumu için, nazım biriminin kendisini bir defa tekrarı yeterlidir. Bu şiirlerin ikişer beyitlik yazılmaları, gazel olmalarına engel değildir. Kıta kafiyesindeki bir şiir, vezne tuyuk veya rübâi olamayacağı gibi bu vezinlerle yazılan daha uzun veya farklı kafiye düzenindeki şiirler de vezinlerinden dolayı rübâi veya tuyuk olamaz.

2. Bent birimli-tek kafiyeli şiirler: Gazel tipi musammat ve tercî-bent

Bent nazım birimi, beyit nazım biriminin genişleyerek en az üç mısraya çıkması veya beyitlerin birleşmesiyle meydana gelen nazım birimlerinin genel adıdır. Bent, beytin mısra sayısının belirli oranlarda artmasıyla oluşur. Beyit için kullanılan matlâ ve müfret terimleri bent için de kullanılabilir.

Bent birimiyle yazılan şiirlere genel olarak "musammat" denir.

Matlâ bendiyle başlayıp bentteki mısra sayısına göre isim alan tek kafiyeli musammatlar, gazel nazım şekline benzer. Yapı olarak gazelden gelişen bu şiirlere "gazel tipi musammat" da denilebilir. Bunların gazel ile farkı, nazım birimindeki mısra sayısıdır.

Bent nazım birimi, matlâ beytinden gelişmişse, ilk bendin bütün mısraları birbiriyle kafiyelidir. İlk bendi takip eden bentlerin son bir veya iki mısrası, gazel kafiyesindeki gibi daima ilk bentle ortak kafiyelidir. Bentleri ortak kafiyeyle birbirine bağlayıp şiiri tek kafiyeli hâle getiren bu mısralara "vasıta, bendiyye, bağlama, kavuştak" denir. Vasıtaları aynen tekrarlanan musammatlara "mütekerrir", kafiye bakımından uyumlu olanlara da "müzdeviç" sıfatı eklenir. Bu musammatlara, bentteki mısra sayısına göre mütekerrir murabbâ, müzdeviç muhammes gibi 3-10 arasında değişen isimler verilmektedir. Şekil adı bentteki mısra sayısını gösterdiğinden, her bentte eşit sayıda mısra bulunur.

Bentteki mısra sayısı 10'dan fazla olan musammatlar da vardır³⁶. Bu tip şiirlerin bazen muaşşer, genellikle de tercî-bent diye isimlendirildiği görülmektedir. Böyle şiirlere, mısra sayısı dikkate alınarak "onbirli", "onikili" denilebilir. Kafiye yapısı farklı olduğundan gazel tipinden gelişen bu şiirlere tercî-bent demek doğru değildir.

³⁶ Kafiye düzeni muaşşere benzemekle birlikte mısra sayısının 10'dan fazla olduğu şiirlere ilk dikkat çeken H. E. Cengiz (1986: 395) olmuştur. Ayrıca bkz: Kurnaz-Çeltik 2005: 487-538; Kurnaz-Çeltik 2009: 864-899; Kurnaz-Çeltik 2010: 262-288.

İlk bent, matlâ yerine müfret beyitten türetilmişse bentlerin yalnızca son bir veya iki mısrası arasında kafiye birliği bulunur. Bentlerin diğer mısralarının kafiyesi her bentte kendi içinde kafiyeli olmak üzere değişir. Bu tip tek kafiyeli musammatlara "tercî-bent" ismi verilmektedir. *Beyit birimli tek kafiyeli şiirler, ilk beytin matlâ veya müfret kafiyeli oluşuna göre gazel ve kıta olarak ikiye ayrıldığı gibi musammatlar da ilk bendin matlâ olup olmamasına göre mısra sayısı bakımından isimlendirilenler ve tercî-bent diye ikiye ayrılabilir. İlk birimi matlâ olmayan tek kafiyeli şiirlerden beyitle yazılanı kıta; bentle yazılanı da tercî-bent olur. Kitadan gelişen bu tip tercî-bentlere "kıta tipi musammat" denilebilir.*

Musammatların bentleri birleştiren vasıtaları, beyit veya mısra olabilir. Tercî-bent de tek kafiyeli bir musammat şekildir. Bu sebeple bir tercî-bentin vasıtası da beyit yerine mısra olabilir. Özellikle beşer mısralık bentlerle yazılan böyle şiirler, bazen "tardiye" adıyla ayrı bir nazım şekli olarak gösterilmekte; bazen de dörder, altışar mısralık bentlerle yazılan örneklerinin de bulunduğu belirtilip³⁷ muhammesin bir çeşidi kabul edilmektedir³⁸. Muhammesin çeşidi ise dört, altı mısralık bentlerle yazılanları da murabbâ ve müseddes çeşidi olur. Üstelik daha fazla mısralarla yazılan örnekleri de mevcuttur³⁹. Tardiyeyi muhammesin çeşidi kabul edersek dört, altı mısralık bentlerle yazılanları nasıl açıklamak gerekir? Vasıta mısrasının tek veya çift oluşu şekil adını değiştirmez. Muhammes, bentteki mısra sayısı bakımından isimlendirilen bir musammat çeşididir ve ilk bendi matlâ olmak zorundadır. Tardiye, ilk bendinin matlâ olmaması bakımından muhammesten ayrılır. Tardiye ne yeni bir şekil ne de muhammes çeşididir. Tardiyeyi, vasıtası mısra olan tercî-bent kabul edip gelenekte tardiye denildiğini belirtmek daha gerçekçi bir tanımlama olacaktır⁴⁰. Dörder mısralık bentlerle yazılan örnekleri daha çok halk şiirindeki ilk bendi "bbba" kafiyeli koşmalar⁴¹.

Tercî-bentte bentlerin aynen tekrarlanan bir beyitle birbirine bağlandığı varsayıldığından tercî-bent için müzdeviç ve mütekerrir ayrımı yapılmamaktadır. Hikmet İlaydın, tercî-bentleri mütekerrir, terki-bentleri de müzdeviç musammat kabul eder⁴¹. Müzdeviçlik veya mütekerrirlik, tek kafiyeli şiirler içindir. Terki-bent çok kafiyeli olduğu için bent sonlarında ortak kafiyeli bir vasıta yer almaz. Dolayısıyla terki-bentler müzdeviç veya mütekerrir olamaz. Ancak tercî-bent tek kafiyeli şiirdir. Tercî-bentin vasıtaları aynen tekrarlanabileceği gibi (mütekerrir) kafiyeye uyumlu (müzdeviç) da olabilir. Ayrıca vasıtaların tek veya çift mısra olması da mümkündür⁴². Gazel-kıta ilişkisine benzer şekilde murabbâ, muhammes gibi mısra sayısı itibarıyla isimlendirilen musammatlarla tercî-bentin farkı, ilk bendin matlâlî veya matlâsız olmasından ibarettir. Beşer mısralık bentlerle yazılan aşağıdaki örneklerde, bu benzerlik açıkça görülmektedir:

³⁷ İpekten 1994: 87.

³⁸ Cengiz 1986: 347.

³⁹ Meselâ, Aydı'nın tek mısralık vasıtayla sekizer mısralık beş bentten oluşan bir tercî-bendi (tardiye) vardır (Aksoy 1954: 57).

⁴⁰ Kurnaz-Çeltik 2010: 303-356; Kurnaz-Çeltik 2010a: 178-193.

⁴¹ İlaydın 1964: 120.

⁴² Vasıtaları mısra veya beyit yerine bent olan tercî-bentler de vardır. Meselâ vasıtası üçer mısralık bent (Çeltik 1997: 358-361) veya Muhammediye'de dörder mısralık bent olan tercî-bent örneği vardır (Çelebioğlu 1996: 391-441).

Kafiye: aaaaa bbbaa cccaa dddaa

Şekil: Muhammes

Çekdirme bu hicrânı gel

Şâd it dil-i nâlânı gel

Sensin bu cismim cânı gel

Ey cânımın cânânı gel

V'ey gönlümün sultânı gel

İtsem de ketm ü âşikâr

Mecbûrunum elde ne var

Sensiz Senîh itmez karâr

Ey cânımın cânânı gel

V'ey gönlümün sultânı gel⁴³

Kafiye: bbbaa cccaa dddaa eeeeea

Şekil: Tercî-bent

Aşkınla sînem dağlarım

Gülgûne yara bağlarım

Bunca zamândır ağlarım

Eşk-i terim silmez misin

Mecbûrunum bilmez misin

Aşkınla yanmışken özüüm

Geçmez mi sana bir sözüüm

Giryân görüp iki gözüüm

Eşk-i terim silmez misin

Mecbûrunum bilmez misin

Vâsıf gibi ey bî-vefâ

Ben sana oldum mübtelâ

Bir nîm-nigâh idüp bana

Eşk-i terim silmez misin

Mecbûrunum bilmez misin⁴⁴

Şu şiir kıta tipinde kafiyelendiğinden ilk bendi matlâ değildir. Şiir, vasıtası tek mısra olduğu için tardiye denilen bir tercî-benttir.

⁴³ Senîh 1275: 123.

⁴⁴ Vâsıf divanında "şarkı" başlığıyla kaydedilen bu şiir (Enderunlu Vâsıf 1257: 43-44), Mustafa Erdoğan tarafından muhammes şeklinde değerlendirilmiştir. (Erdoğan 2002: 53-54). İlk bendi mukaffâ olmayan şiirin nazım şekli tercî-bent olmalıdır.

Kafiye: bbbba cccca dddda eeeea ffffa gggga

Şekil: Müzdeviç tercî-bent

Hoş geldin ayâ berîd-i cânân

Bahş it bana bir nüvîd-i cânân

Cân ola fedâ-yı ıyd-ı cânân

Bî-sûd ola mı ümîd-i cânân

Yârin bize bir selâmı yok mu

Kâm aldı bu çarhdan gedâlar

Ferdâlara kaldı âşinâlar

Durmaz mı o ahdler vefâlar

Geçmez mi bu itdiğim duâlar

Hâl-i dilin intizâmı yok mu

...

Dil hayret-i gamla lâl kaldı

Gâlib gibi bî-mecâl kaldı

Gönderdiğim arz-ı hâl kaldı

El-ân bir ihtimâl kaldı

İnsâfın o yerde nâmı yok mu⁴⁵

"Birleşik şekiller" diyebileceğimiz bazı terki-bent ve tercî-bentler, gazel şeklindeki bentlerin birleşmesiyle oluşabilir. Bunlarda nazım birimlerinin eşit uzunlukta olması gerekmez. Bir bent sekiz, bir bent on iki mısra olabilir. Bentlerin sonunda, şiir boyunca ortak kafiyeli birer mısra veya beyit yer alır. Bu şiirlerin her bendi kendi içinde tek kafiyeli, hem de bent sonlarındaki ortak kafiyeden dolayı şiirin bütünü tek kafiyelidir. Burada önemli olan, her biri kendi içinde kafiyeli bentlerin bentlerden ayrı kafiyeli vasıta mısralarıyla birbirine bağlanmasıdır. Vasıtaları ortak kafiyeli olan şiirler tercî-bent, ayrı kafiyeli olanlar da terki-benttir. Aşağıdaki şiir, kafiye düzeninden anlaşılacağı üzere, ayrı ayrı gazellerin ortak kafiye ile birleşmesiyle meydana gelen bir tercî-benttir:

Kafiye: Gazel+BB (aaxaxaxaBB ccxcxcxcBB)

Şekil: Tercî-bent (gazel kafiyeli bentlerle)

Gitdüm diyâr-ı fûrkate ey şâh el-vedâ'

Oldum belâ vü mihnete hem-râh el-vedâ'

Arz eylesün yer ehline bu mâcerâyı eşk

Yazsun felekler üzre çıkup âh el-vedâ'

Demler durur ki levha-i çihremde kan ile

Ey eşk-i dîde yazıla her gâh el-vedâ'

Terk itmez idüm işigünü lîk korkaram

⁴⁵

Şeyh Gâlib 1992: 253-54.

Od ura şehre âh-ı sehergâh el-vedâ'
 Düşmenler ile sen esen ol dostum hemân
 Virsün benim de sabrumı Allâh el-vedâ'
 Hicrân iline saldı beni rûzgâr âh
 Ey göz kan ağla ey gönül eyle hezâr âh

...

Azmüm reh-i firâkadur illâ ne müşkil âh
 Derdâ vü hasretâ vü dirîğâ ne müşkil âh
 Sen gül-'izâr-ı gonca-dehenden cüdâ bana
 Rahm itdi didi bülbül-i gûyâ ne müşkil âh
 Âsân gelür mahabbet egerçi bana bu gün
 Hicrân olıcak arada ferdâ ne müşkil âh
 Derd ü belâ vü gam ola yârân Hayretî
 Ağyâr sana yâr ola derdâ ne müşkil âh
 Âh eyle ey gönül demidür kan akıt gözüüm
 İns ü melek kamu diye hayfâ ne müşkil âh
 Hicrân eline saldı beni rûzgâr âh
 Ey göz kan ağla ey gönül eyle hezâr âh⁴⁶

3. Beyit birimli-çok kafiyeli şiirler: Mesnevi

Çok kafiyeli şiirlerde nazım birimleri arasında ortak bir kafiye bulunmaz, her birim kendi içinde kafiyelidir. Bunun en güzel örneği, "aa bb cc dd" kafiye örgüsünde birbirinden kafiyece farklı beyitlerle yazılan mesnevi nazım şeklidir. Bu kafiye düzenine genel olarak "mesnevi kafiyesi" denir. Mesnevide, nazım birimi olan beyitler arasında vezin birliği bulunur, kafiye birliği yoktur. Bu tip şiirlerde kafiye, sadece nazım birimini oluşturan mısralar arasında (beyit içinde) bulunur:

Kafiye düzeni: aa bb cc dd ee ff gg
 Seherden seyre vardım mergzâra
 Hezârân murg gördüm geldi zârâ

Gül-i lâleyle zeyn olmuş çemenler
 Oyuna girdi gönlekcek semenler

Çü gördüm nakş-ı Erjeng oldu sahrâ
 Edip bir nice rengîn şî'r peydâ

Kadem basdım iz'âr-ı mihr ü mâha
 Ki tâ erdim Cenâb-ı Pâdişâha

⁴⁶ Beş bentlik şiirin tam metni için bkz: Çavuşoğlu-Tanyeri 1981: 71-73.

Yüzüm sürüp çemenler gibi hâke
Duâlar eyledim ol zat-ı pâke

Oluban bîd bergi gibi lertzân
Nihâl-i ergavan-veş terledim kan

Sunup bu nazmı dest-i Şehriyârâ
Gül-i Sad-bergi ergürdüm bahâra⁴⁷

Kafiye düzenini mesneviye bağlı olarak "aa bb cc" şeklinde gösterdiğimiz çok kafiyeli şiirler, başka bir açıdan bakıldığında, kafiyesiz ya da serbest kafiyeli şiirlerdir. Burada şiiri kafiyeli kılan unsur, nazım birimi mısranın kendisini tekrar ederek beyte dönüşmüş olmasıdır. Normal şartlarda sekiz mısradan meydana gelen kafiyesiz bir şiirde, doğal olarak kafiye düzeni yoktur. Bunu kafiye harfleriyle gösterirsek ortaya "abcdefgh" gibi değişik harfler çıkar. Fakat bu mısralar beyte dönüştürülerek tekrarlandığında "aa bb cc dd ee ff gg hh" gibi bir kafiye düzeni meydana gelir. Böylece mısralar, bu kafiye düzeniyle ikişer ikişer kümelenmiş ve manzumenin nazım birimi de mısradan beyte (kafiyesizlikten kafiyeliliğe) yükselmiş olur. Bu bakımdan mesneviye, divan şiirinin serbest kafiyeli şiiri olarak bakılabilir.

4. Bent birimli-çok kafiyeli şiirler: Terkib-bent

Çok kafiyeli şiirlerin temel özelliği, her bentte kafiyenin değişmesi, şiirde bir ana kafiyenin yer almamasıdır. Her biri kendi içinde kafiyeli bentlerle yazılan bu tip şiirler "terkib-bent" denir ve iki tip kafiye düzeni görülür. En yaygın şekline göre her bent "aa xa xa xa" şeklinde müstakil bir gazel gibi kafiyelenir, bentlerin sonunda bu bentlerden ayrı kafiyeli ve her bentte kafiyesi değişen birer vasıta beyti yer alır. Meselâ onar mısralık bentlerden oluşan üç bentlik bir terkib-bentin kafiyesi "aaxaxaxavv bxbxbxbbyy ccxcxcxczz" olur.

Terkib-bentin ikinci tipinde, diğer musammatlardaki gibi bentlerin bütün mısraları kendi içinde kafiyelidir. Her bendin sonunda, kafiyesi değişen bir vasıta yer alır. Meselâ sekizer mısralık üç bentli bir terkib-bentin kafiyesi "aaaaaavv bbbbbbbyy ccccccz" olur.

Terkib-bentlerin ikinci tipi ile mesnevi arasında yakın ilgi olduğu söylenebilir. Mesnevinin tek beyitleri (aa, cc, ee), aynı kafiyede mısralar eklenmesiyle bende dönüşmüş; çift beyitleri (bb, dd, ff) beyit hâlinde kalmış gibi görünmektedir:

Mesnevi: aa **bb** cc **dd** ee **ff**..

Terkib-bent: aaaaaabb cccccdd eeeeeeff..

47

Tarlan 1992a: 78.

Terkib-bendin her iki tipinde de bentlerin vasıtası genellikle beyit olur. Ancak bilinen bu yaygın uygulamaların yanında, vasıtaları beyit yerine bent olan terki-bentlere de rastlanır⁴⁸.

Tercî-bentte olduğu gibi terki-bentte de bentteki mısra sayılarının birbirine eşit olması zorunlu değildir. Çünkü bu şiirlerde önemli olan bentteki mısra sayısı değil, bentlerin ortak veya farklı kafiyeli vasıtalarla birbirine bağlanmasıdır. Birleşik şekiller diyebileceğimiz böyle terki-bentler ile tercî-bentlerde nazım birimleri, başta gazel olmak üzere birer nazım şeklinden meydana gelir. Bu sebeple de nazım birimlerinin değişik uzunlukta olması doğaldır. Bu musammatlardan vasıtanın kafiyesi değişenler terki-bent, değişmeyenler tercî-benttir.

Bentleri arasında ortak kafiyeli bir vasıtanın yer almadığı şu şiir, mesnevi tipinden gelişen bir terki-benttir:

Kafiye: aaaabb cccdd eeeff gggghh iiiij kkkll
Şekil: Terki-bent (musammat kafiyeli bentlerle, mesnevi tipinde)
Gamzene böyle kılan hâtır-ı âşûbu esîr
Kişver-i fitneyi bir tîğ ile itmiş teshîr
Dil-i uşşâkı eden zerre-i bî-tâb u hakîr
Eylemiş bârika-i hüsnünü hurşîd-nazîr
Cân u dil el çeke peyvend-i gamından heyhât
Aşk bir zâikadır derdüm ana kand-i nebât

...

Nâilî cân u gönülden sana âşık mı değil
Da'vî-i aşk hulûs eylese sâdik mı değil
Mazhar-ı lütf u itâb olmağa lâyık mı değil
Devlet ol bî-dile kûyunda gedâlık mı değil
N'eyledi sana dil-i derd penâhı görsek
Aşkdan özge nedir cürm ü günâhı görsek⁴⁹

Fuzûlî'nin dikkatlerden kaçan aşağıdaki terki-bendi, bentlerin birbirinden farklı uzunluklarda olabileceğini gösteren belki de en orijinal ve en önemli örnektir. Şiirin ilk iki bendi, divanda 10 mısralık tek bent gibi yazılmışsa da aslında bir matlâ ve vasıta beyti ile yine gazel kafiyeli iki beyit ve bir vasıta beyti olmak üzere iki benttir. Fuzûlî'nin, şiirini 4, 6, 8, 10, 12, 14 ve 16 mısradan oluşan ve belirli bir aritmetik düzende genişleyen 7 bentle yazdığı görülmektedir. Şiirin ilk bendi şöyledir:

Terkib-bent der-Medh-i Sultân Süleymân
Ne hoşdur elde gülgûn câm başda aşk sevdâsı

⁴⁸ Yazıcıoğlu'nun Muhammediye adlı eserinde, vasıtaları ikişer beyitten oluşan bir terki-bent vardır (Çelebioğlu 1996: 230-240).

⁴⁹ İpekten 1990: 141/4.

Gönülde vasl zevki cânda cânânlar temennâsı
Gönül bir kaç zamân endûh-i hicrân ile zâr itmek
Yine âheng ile âheng-i bezm-i vasl-ı yâr itmek⁵⁰

Ara Örnekler: Çok Şekillilik

Divan şiirinde nazım şekillerinin isimleri ile biçim özellikleri belirlidir. Her şeklin kendine özgü bir yapısı vardır. Her bir nazım şekli, sahip olduğu özelliklerle diğer şekillerden ayrılır. Bununla birlikte geçiş örnekleri veya ara örnekler olarak bakabileceğimiz, birden fazla nazım şeklinin özelliklerini taşıyan manzumeler de vardır.

Çok şekilli şiirlerin en tipik örneği "musammat gazel"dir⁵¹. Bilindiği üzere gazel, beyit birimiyle yazılan tek kafiyeli bir nazım şeklidir. Musammat terimi, bent birimiyle yazılan şiirlerin genel adıdır. Bu durumda musammat gazel hem beyit hem de bent birimiyle yazılan şiir demek olur. Bu sebeple manzume beyit birimiyle yazılırsa gazel, bent birimiyle yazılırsa musammat (murabbâ) olacaktır.

Cem Dilçin, musammat kafiye ve musammat gazel hakkında şu önemli bilgileri verir: "Dize ortalarında iç kafiyeleri olan gazeller de vardır. Böyle gazellere musammat gazel denir. İç kafiye matlâdan sonra gelen beyitlerin birinci dizelerinin sonu ile her iki dizinin ortasında bulunur. Matlâ beytinin ortaları da ayrıca kafiyelenir. Matlâ beytinin ortasında iç kafiye bulunmayan musammat gazeller de vardır. Bu tür gazeller genellikle aruzun iki eşit parçaya bölünebilen 4 tefileli kalıplarıyla yazılır. Bir musammat gazelin eğer matlâ beyti de iç kafiyeli ise, vezin açısından eşit olan parçaları alt alta dizildiğinde her beyit dört dizeli bir bent gibi görünür ve bir *murabbâ-ı müzdeviç biçimi ortaya çıkar*. Bu durumda kafiye düzeni *aa xa xa...* olan beş beyitlik bir gazelin kafiyelerinin düzeni, *baba ccca ddda...* ya da *xaxa bbba ccca...* gibi görünür. Bir *murabbânın kafiye düzeni de zaten böyledir.*"⁵²

Manzumenin yazımında seçilen nazım birimine göre kafiye düzeni ve şekli değiştiğinden tek bir manzume aynı zamanda hem gazel hem murabbâ olabilmekte ve çok şekillilik kazanmaktadır.

Cem Dilçin'in ifadelerinden de anlaşıldığı gibi musammat gazel/kaside ile murabbâ arasında ayırıcı esaslı bir fark yoktur. Şiirin beyit veya bentle yazılmasına göre manzume gazel/kaside ya da murabbâ şekline dönüşmektedir.

Şiir musammat kıta ise "ba ca da" şeklindeki kafiye düzeni, "bbba ccca ddda" şekline dönüşür. Divan şiirinde dörder mısralık bentlerle yazılmış bir tardiye çeşidi kabul edilen bu kafiyedeki şiirler, aslında bentleri birbirine tek mısra ile bağlanmış tercî-benttir.

⁵⁰ Akyüz vd. 1990: 55/12. Fuzûlî birçok beytinde kelimeleri düzenli bir tenâzur ve geometrik yapı üzerine kurmuştur (Dilçin 1992: 77-114; 1995: 157-202; Dilçin 2001). Bunlar dikkate alındığında bu şiirde görülen aritmetik yapının bir tesadüf olmadığını söyleyebiliriz (Kurnaz-Çeltik 2006: 281-296).

⁵¹ Ambros 1997: 19-29; Küçük 1998: 149-158.

⁵² Dilçin 1986: 98-99.

Gazel ile kıta, tek kafiyeli nazım şekillerinin beyit birimiyle yazılan en temel biçimleridir. Bunların birimleri bende dönüştüğünde gazelden mısra sayısına göre isim alan musammatlar, kıtadan da tercî-bent şekli meydana gelir. Musammat gazel ve kıta bu bakımdan önemlidir.

Aynî'nin aşağıdaki şiiri hem *aa ba ca...* kafiyesiyle gazel hem de *bAbA cccA dddA...* daha doğrusu *bAbA bbbA bbbA...* kafiyesiyle musammat gazel veya ilk bendi çapraz kafiyeli mütekerrir murabbâ şeklinde beyit veya bent birimiyle yazılabilir. Buradaki "seni bir öpmek olur mı" cümlesi, gazelin redifi; murabbânın ise mütekerrir mısrasıdır:

Mefâîlün mefâîlün / mefâîlün mefâîlün

*Eyâ la'l-i lebi şekker / seni bir öpmek olur mı
Güzel gözlü vü meh-peyker / seni bir öpmek olur mı*

*Nazarda bî-kader gevher / ruhu âşık bigidür zer
Dilek vechiyle ey dil-ber / seni bir öpmek olur mı*

*Müjen dil rezmine hançer
Lebün cân bezmine sâgar
Tolu devrinde ey manzar
Seni bir öpmek olur mı*

*Güzellikde kadi ar'ar
Güzeller şâhı vü server
Aceb bu Aynî-i çâker
Seni bir öpmek olur mı⁵³*

Şeyh Gâlib'in şu şiiri beyitlerle yazılırsa "*aa ba ca...*" kafiyeli gazel, dörtlüklerle yazılırsa "*baba ccca dddA...*" kafiyeli müzdeviç murabbâ (musammat) olur:

*Mütefâîlün feûlün / mütefâîlün feûlün
Tutalım ki ey semen-rû / gül-i nev-edâ imişsin
Hele anlaşıldı kim bu / katı bî-vefâ imişsin*

*Nedir ey dil âh u zârın / yine müntec oldu kârın
Acebâ bilir mi yârın / kime mübtelâ imişsin*

...

*Dimiş idi Gâlib-i zâr / sakın olma bend-i didâr
Yine oldu dil giriftâr / sen o dil-rübâ imişsin⁵⁴*

⁵³ Tamamı yedi birimdir (Mermer 1997: 676/499).

⁵⁴ Tamamı yedi birimdir (Okçu 1993: 786/274).

Nazım Şeklinin Formülü: Nazım Şeklinin Matematiksel İfadesi

Bir nazım şekli temel bir birimle o birimin belirli düzenlerde en az bir defa tekrarıyla meydana gelir. Bu sebeple bir nazım şekli "*ilk birim+birim(ler)*" olarak iki ana bölüme ayrılabilir.

Divan şiirinde beyit birimiyle "*gazel, kıta ve mesnevi*" olmak üzere üç temel nazım şekli kullanılır. Bent birimiyle meydana gelen nazım şekilleri, bu üç tipin mısra sayısını belirli oranlarda arttırarak aynı kafiye düzenini devam ettirir. Dolayısıyla klasik nazım şekillerini üç temel tipe indirmek mümkündür.

Şekillerin sistematik kafiye düzenlerini, nazım şekli en az iki birimden oluştuğundan, "*birim + tekrar birimi*" formülüyle özetleyebiliriz. Nazım şekillerinin sistematik yapısı, birim + 2 tekrar birimi olmak üzere üçer birimlik şekiller üzerinde, aşağıdaki değerlerle gösterilmiştir:

Semboller:

m : Mısra (kafiye) sayısı

a : Matlâ birim ve/veya tek (ana/sabit) kafiye

A, B, C (büyük harf): Mütekerrir mısralar

b, c, d, e, f, g (veya x): Müfret birimler, çok (değişken) kafiye (tek kafiyeli şekillerde $b=c=d=e=f=g$)

t : İlk birimden sonraki tekrar sayısı, toplam birim sayısının bir eksiği ($t = 1$)

v, y: Çok kafiyeli şiirlerin vasıta mısra(lar)ı ($v=y = 1$)

Temel şekillerin (tiplerin) formülleri: (Birim beyit olduğu için $m=2$)

Gazel tipi: $ma + t(m-1ba)$ veya $ma + t(m-2b2a) = aa + ba + ca$ veya $aa + xa + xa$

Kıta tipi: $mba + t(mca) = ba + ca + da$ veya $xa + xa + xa$

Mesnevi tipi: $ma + t(mb) = aa + bb + cc$

1. Gazel tipi:

Gazel tipindeki tek kafiyeli şiirlerde, nazım birimlerini birbirine bağlayan vasıta mısraları, bent biriminde tek veya çift olabileceğinden iki ayrı kafiye düzeni görülebilir. Örnekler birim + iki tekrar birimi olmak üzere 3'er birimlik müzdeviç kabul edilmiştir. Mütekerrir örneklerin ana kafiyesi "A" şeklinde olur.

Vasıtası tek mısra olanlar için: $ma+t(m-1ba)[t=2]$

Mısra Sayısı	Şekil Adı	Formül	Formülün Açılımı (Kafiye Düzeni)		
		$ma+t(m-1ba)$	ma	$(m-1ba)$	$(m-1ca)$
$m=2$	Gazel	$2a+2(ba)$	aa	ba	ca
$m=3$	Müselles	$3a+2(2ba)$	aaa	bba	cca

m=4	Murabbâ	4a+2 (3ba)	aaaa	bbba	ccca
m=5	Muhammes	5a+2 (4ba)	aaaaa	bbbba	cccca
m=6	Müseddes	6a+2 (5ba)	aaaaaa	bbbbba	ccccca
m=7	Müsebbâ	7a+2 (6ba)	aaaaaaa	bbbbba	ccccca

Vasıtası çift mısra olan bentliler için: $ma+t(m-2b2a)[t=2]$

Mısra	Şekil	Formül	Formülün Açılımı (Kafiye Düzeni)		
Sayısı	Adı	$ma+t(m-2b2a)$	ma	$(m-2b2a)$	$(m-2c2a)$
m=3	Müselles	3a+2 (b2a)	aaa	baa	caa
m=4	Murabbâ	4a+2 (2b2a)	aaaa	bbaa	ccaa
m=5	Muhammes	5a+2 (3b2a)	aaaaa	bbbaa	cccaa
m=6	Müseddes	6a+2 (4b2a)	aaaaaa	bbbbaa	ccccaa
m=7	Müsebbâ	7a+2 (5b2a)	aaaaaaa	bbbbbaa	cccccaa

2. Kıta tipi

Aslında gazelden gelişen kıta tipindeki tek kafiyeli şiirlerin nazım birimlerini birbirine bağlayan vasıta mısraları, bent biriminde tek veya çift olabileceğinden iki ayrı kafiye düzeni görülür. Bu tipin beyitle yazılanları kıta, bentle yazılanları tercî-benttir. Örnekler 3'er birimlik müzdeviç kabul edilmiştir. Mütekerrir örneklerin ana kafiyesi "A" şeklinde olur.

1. formül (vasıta tek mısra): $mba + t(mca)$

m=1 Kıta: $mba + t(mca) = ba + t(ca)$

m 2 Tercî-bent (Tardiye): $mba + t(mca)$

Örnek:

t=2, m=1 Kıta şekli için: $ba + 2(ba) = ba + ca + da$

m=4 tercî-bent (tardiye) şekli için: $4ba + 2(4ca) = bbbba + cccca + dddda$

2. formül (vasıta çift mısra: beyit):

$mb2a + t(mc2a)$

m 1 Tercî-bent

m=3, t=2 için $3b2a + 2(3c2a) = bbbbaa + ccccaa + ddda$

3. Mesnevi tipi

Çok kafiyeli şiirlerde vasıtanın varlığı veya yokluğuna göre iki formül kullanılabilir.

1. formül (vasıtasız):

$ma + t(mb)$

m=2 Mesnevi: $2a + 2(2b) = aa + bb + cc$

2. formül (vasıtalı): Terki-bent

mav + t (mby)

m=1; v, y 2

m 2; v, y 1

m=5, v, y =2 terrib-bent Şeklinin açılımlı:

5a2v + 2 (5b2y) = aaaaavv + bbbbyy + ccccczz

Musammatlar içerisinde yer alan terrib-bent ile tercbendın iki genel kafiye düzeni vardır. Birinci tiptekilerin bentleri, mısra sayısına göre isim alan musammatlara benzer. Kafiye düzeni yukarıdaki gibidir.

İkinci tip terrib-bent ve tercbentlerin nazım birimleri, daha çok gazel kafiyesinde bentlerden meydana gelir ve gazel Şeklindeki bu bentler, tercbentte ortak; terrib-bentte ise birbirinden farklı kafiyedeki mısra, genelde de beyitle birbirine bağlanır.

İkinci tipteki terrib-bent ve tercbentlerin kafiye düzenini, birimleri gazel ve vasitadan meydana gelen ikişer birimlik örneklere göre Şöyle gösterebiliriz:

v, y 1 ve v=y olmak üzere

Tercbent: [gazel]v + t [gazel]v

[ma + t (m-1ba)]v + t [ma + t (m-1ba)]v

[2a + ba + ca + da+]v + [2a + ba + ca + da]v

Terrib-bent: [gazel]v + t [gazel]y

[ma + t (m-1ba)]v + t [ma + t (m-1ba)]y

[2a + ba + ca + da]v + [2a + ba + ca + da]y

Sonuç olarak klasik nazım Şekillerinin kafiye düzenini gösteren bu formüller, nazım Şekillerini birkaç başlık altında gruplandırmanın yanında Şekiller arasındaki benzerlik veya farklılıkları, Şekillerin birbirleriyle iliŐkilerini de ortaya koymaktadır. Gerek yukarıdaki tasniflerden gerekse konuyu matematik dille ifadelendiren formüllerden anlaşılacağı üzere temelde gazel (tek kafiyeli) ve mesnevi (ok kafiyeli) olmak üzere iki nazım Şekli vardır. Bunlar da kendi içinde tekrar beyit ve bent birimiyle yazılanlar Şeklinde ikiye ayrılarak dört ana Şekli meydana getirmektedir.

Tek kafiyede nazım birimi beyitten bende geniŐleyince, bentteki mısra sayısına göre manzumenin Şekil ismi deėiŐmektedir. Beyit birimiyle yazılanları gazel, kaside, rbi ve tuyuk isimlerini almalarına rağmen bunlar değişik Şekiller olmayıp tek bir Şeklin farklı isimleridir. Çünkü kafiye düzenleri arasında hiŐbir fark yoktur. Matlâsız yazıldıklarında bu isim kargaŐası ortadan kalkmakta; beyitle yazılanları kıta, bentle yazılanları tercbent olmaktadır. Tek kafiyeli nazım Şeklinin isim ve sayısı artmakla birlikte hepsinin tipik özelliği gazelde görülmektedir. Çok kafiyeli manzumelerin beyitle yazılanı mesnevi, bentle yazılanı da terrib-bent olmaktadır.

Şiir İsimlendirmeleri: Şekil mi, Tür mü?

Divan veya başka kaynaklarda, manzumelerin "beyit (*matlâ*, *müfret*, *ferd*), *gazel*, *kaside*, *kıta*, *lügaz*, *mesnevi*, *mısra*, *muamma*, *muaşşer*, *muhammes*, *murabbâ*, *müsebbâ*, *müseddes*, *müsemmen*, *müstezad*, *mütessâ*, *nazım*, *rübâi*, *tardiye*, *tarih*, *tercî-bent*, *terkib-bent*, *tuyuk* ve *şehrengiz*" gibi isimler altında toplandığı görülmektedir. Ancak bu isimlerin hepsi de birer nazım şeklinin adı değildir.

Nazım şekli, manzumeyi oluşturan mısraların belirli kafiye düzeni ve nazım birimine göre aldığı biçimin ifadesidir. Yukarıdaki isimlerin bazıları şiirin biçimini değil, muhtevasını ifade eder. Bunlardan bazıları sadece birer nazım türünü, bazıları ise belirli bir nazım şeklinin vezin veya muhteva bakımından farklılık gösterdiğini belirten isimlerdir.

Divanlarda görülen söz konusu şekil/tür isimlerini, yukarıda belirttiğimiz tasnife göre aşağıdaki gibi değerlendirebiliriz.

1. Beyit birimli-tek kafiyeli şiirler

a) Gazel tipi kafiye (matlali)

Bu grubun temel özelliği *matlâ* beytiyle başlayıp tek kafiyeli beyitlerle yazılmış olmasıdır. Tipik nazım şekli "*gazel*"dir. Gazelin nesip, maksûd (methiye), fahriye gibi konu bakımından birkaç bölüme ayrılabilenlerine "*kaside*"; ahrem ve ahreb vezinleriyle yazılan iki beyitliklerine "*rübâi*"; fâilâtün fâilâtün fâilün, feilâtün feilâtün feilün gibi 11'li heceye de uyan vezinlerle ve genellikle cinaslı kafiye ile yazılan iki beyitliklerine "*tuyuk*"; bunların dışında iki-dört beyit arasında olanlarına "*nâ-tamam gazel*" veya "*nazım*" ismi verilmektedir. İki beyitlik *rübâi* tam bir şiirken üç beyitlik bir gazelin neden *nâ-tamam* olduğu da üzerinde durulması gereken başka bir konudur. Bunlar ayrı birer nazım şekli olmayıp gazel tipinde kafiyelenen şiirlerin değişik isimleridir. Bu şiirlerin gelenekte ayrı birer şekil olduğu kabul edilse bile, gazel merkezli olarak yeniden tanımlanmaları, ayrı birer nazım şekli olmayıp gazelin çeşidi olduklarının vurgulanması uygun görünmektedir. Zaten bunlar *matlâ*sız bir beyitle başladıklarında hepsinin adı sadece "*kıta*" olur.

b) Kıta tipi kafiye (matlasız/müfret)

Gazel ve onun çeşidini oluşturan yukarıdaki manzumelerin *matlâ*sız tek kafiyeli beyitlerle yazılanlarının hepsine birden "*kıta*" ismi verilir. Bunlar başka bir isimle anılmaz. Bu da yukarıdaki maddede anılan şekil isimlerinin aslında gazelin bir çeşidi olduğunu gösteren başka bir delildir. Aksi takdirde *matlâ* dışında yukarıdaki şiirlerden farklı olmayan manzumelerin de sadece kıta yerine birden fazla isim alması gerekirdi.

2. Bent birimli-tek kafiyeli şiirler

a) Gazel tipi musammatlar (Mısra sayısı)

Gazel gibi tek kafiyeli olarak bent birimiyle yazılan ve bentteki mısra sayısına göre müselles, *murabbâ*, *muhammes*, *müseddes*, *müsebbâ*, *müsemmen*, *mütessâ* ve *muaşşer*

isimleriyle bilinen nazım şekilleridir. Banttaki mısra sayısı onu geçen örnekleri genellikle tercî-bentle karıştırılır. Bunların da onbirli, onikili, onüçlü gibi isimlerle anılması yerinde olur⁵⁵.

b) Kıta tipi musammatlar (Tercî-bent/Tardiye)

Kaçar mısralık bentlerle yazılırsa yazılınsın, gazel-kıta ilişkisine benzer biçimde ilk bendi matlâ tarzında olmayan musammatların genel adı "tercî-bent"tir. "Tardiye" adıyla bilinen şiirler de vasıtası tek mısra olan tercî-benttir.

3. Beyit birimli-çok kafiyeli şiirler: Mesnevi kafiyesi

Aynı vezinde, birbirlerinden farklı olarak her biri kendi içinde matlâ gibi kafiyelenmiş en az iki beyitlik nazım şeklinin adı mesnevidir.

4. Bent birimli-çok kafiyeli şiirler: Terki-bent

Mesnevide olduğu gibi bentleri arasında kafiye birliği bulunmayan, aynı vezinde ve kendi içinde kafiyeli bentlerden meydana gelen şiirlere "terki-bent" denir. Bent sonlarında, bentlerden ve birbirlerinden ayrı kafiyeli mısra veya beyitler (vasıta) yer alır.

"Müfret, müfredât, matlâ, metâli', ebyât" gibi başlıklar altındaki şiirler, birer beyitten ibaret olup nazım şekli değil, nazım birimidir. Çünkü nazım şekli en az iki nazım biriminden meydana gelir. Divan şiirine göre temel nazım birimi beyittir. Nazım birimi kendisini en az bir defa tekrar etmedikçe ortaya bir nazım şekli çıkmaz. Bu nedenle tek bentlik nazım şekli sanılan rübâi ve tuyuklar, yukarıda değindiğimiz gibi tek bentlik değil, iki beyitlik nazım şekilleri, daha doğrusu ikişer beyitlik gazellerdir.

Bu tasnifte yer almayan divanlardaki "tarih, muammâ, lügaz ve şehrengiz" gibi başlıklar altında görülen şiirler, herhangi bir nazım şekliyle yazılmış olan şiir türleridir. Bunların divanlarda ayrı başlıklar altında yer almaları, birer nazım şekli oldukları anlamına gelmemelidir.

"Şarkı" başlıklı manzumeler ise daha çok murabbâ şekli başta olmak üzere diğer şekillerle de yazılabilen, bestelenmiş veya bestelenmesi amaçlanmış şiirlerdir. Şekil veya türe göre yapılan tanımlamalar, şarkı olarak bilinen şiirleri kapsayıcı nitelikte değildir. Murabbâ, muhammes, müseddes gibi birden çok şekille yazılması, şarkıyı belirli bir nazım şekli yapmaz. Sadece belirli bir konu yerine pek çok konuda yazılmış olması da şarkının tür olmasına engeldir. Dolayısıyla şarkı, nazım şekli veya türü değil, musiki terimidir.

Mahlası bulunmayan bazı gazellerin farklı bir nazım şekliymiş gibi "nazm/nazım" olarak isimlendirilmesi doğru değildir. Mahlas şiirin şeklini değil, sahibini belirleyicidir. "Nazım" bütün nazım şekillerini içine alan geniş kapsamlı bir terimdir; ama, kendisini diğer şiirlerden farklı kılacak belirli biçim özelliklerine sahip bir nazım şekli değildir.

⁵⁵ Mısra sayısının ondan fazla olabileceğine ilk dikkati çeken H. E. Cengiz (1986: 395)'dir. Ayrıca bkz: Kurnaz 1997a: 421-427; Kurnaz-Çeltik 2005: 487-538; Kurnaz-Çeltik 2009: 864-899; Kurnaz-Çeltik 2010: 262-288.

"Gazel/kaside", kelime anlamları bakımından şekil adı değildir. Buna rağmen, terim olarak gazel veya kaside denildiğinde ilki matlâ olmak üzere tek kafiyeli beyitlerle yazılmış şiirler anlaşılır. Hatta Arap edebiyatında temel şekil kaside olup gazelin ondan türediği belirtilir. Türk edebiyatında ise gazel ve kaside iki ayrı nazım şekli kabul edilir. Ancak gazelde tek bir konu ve tek bir bölüm bulunduğu hâlde, kasidede birkaç konu ve konuya göre de birkaç bölüm bulunur. İçeriğe ait bölümler dışında kafiye düzeninin belirlediği şekil bakımından aralarında fark bulunmayan gazel ve kaside, aynı nazım şeklinin iki değişik ismidir. Kaside birkaç bölümden meydana geldiğinden gazeli temel şekil kabul etmek daha uygun görünmektedir. Üstelik kaside için varsayılan bölümlerin hepsi, bazı kasidelerde bulunmaz veya yerleri değişir. Ayrıca kasidesiz divan olur, gazelsiz divan olmaz.

Şekil-Üslûp ilişkisi

Gazel, kaside, rübâi ve tuyuk ayrı birer nazım şekli kabul edilmelerine rağmen, şekil özellikleri bakımından bu şiirler birbirlerinden farklı değildir. Aynı şeklin birden fazla isim alması, onları birer farklı nazım şekli yapmaz. O hâlde bu şiirler farklı şekiller olmadıkları hâlde neden değişik isimler almıştır? Neden tek bir şeklin değişik isimlerle ifade edilmesi tercih edilmiştir? Bu şiirler arasında bir fark var mıdır, yok mudur? Varsa bu farklar şekle mi içeriğe mi aittir? Bu sorular çoğaltılabilir.

Beyit birimiyle yazılan tek kafiyeli nazım şekillerinin rübâi dışında hiçbirinin kelime anlamı doğrudan şekli belirleyici değildir.

Tuyuk (tuyug, tuyuğ, toyık, toyuk) "*şarkı söyleme, övme; kapalı, gizli ve cinaslı, imâlî söz*"⁵⁶ demektir. Bu anlamlar tuyuğun şeklini değil; hangi şekilde yazılırsa yazılsın, bu isimle anılan şiirin yazılış amacını belirtir.

Gazelin kelime anlamı "*hüsn-i hatt u hâl-i mahbûb hakkında inşâd olunan şiir*"⁵⁷, "*kadınlarla sevgi üzerine konuşmak, söyleşmek*"⁵⁸ demektir.

Kaside, "*niyet etmek, yaklaşmak, kastetmek, yönelmek anlamlarında kasada kökünden türetilmiş Arapça bir kelimedir. Bir kişiyi övmek ve genellikle karşılığında yardım istemek için yazılan şiirler*"⁵⁹ şeklinde tanımlanır.

Gazel ve kaside, kaynaklarda öncelikli olarak yukarıdaki kelime anlamlarıyla tarif edilir, daha sonra bu şiirlerin şekil özellikleri ele alınır.

Birer şekil adı olarak kullanılan gazel, kaside ve tuyuk, anlam bakımından şekilden ziyade tür veya konuyu tanımlar. Ancak bu isimlerle anılan şiirler incelendiğinde, gazel veya kaside başlığı altındaki şiirlerin, yukarıda belirtilen tanımları dışındaki konularda da yazıldığı; belli başlık altındaki şiirlerin konu bakımından birbirinden ayrıldığı görülür. Bu sebeple, bu isimler birer tür adını karşılamaya yeterli olmaz. Meselâ gazelerde ölüm,

⁵⁶ İpekten 1994: 70; Cengiz 1986: 421-427.

⁵⁷ Tolasa 1986: 375.

⁵⁸ Çetin 1973: 87; İpekten 1994: 7; Dilçin 1986: 105.

⁵⁹ İpekten 1994: 28; Aydemir 2002: 133-68.

ayrılık, sevgi gibi birçok konu işlenebilir. Övgü amaçlı şiirler olarak tanımlanan kasidelerin, tevhi'd, na't, münâcât, methiye, bir isteğin dile getirilmesi, şairin kendisini tanıtmaya veya övmeye (fahriye); bahar, kış tasviri; zafer veya bayram kutlaması gibi pek çok konu etrafında yazıldığı bilinmektedir.

Gazel, kaside ve tuyuk isimleri, araştırmacılar tarafından ayrı birer nazım şekli kabul edilir. Ancak bu isimlerin sözlük anlamları dikkate alındığında onların şekilden ziyade türe ait isimler olduğu görülür. Diğer taraftan bunlar şekil kabul edilmekle birlikte türe yakın tanımlanır, şekil tanımlarında türü gösteren ifadeler yer verilir. Bu şiirler tür adı olamayacak kadar değişik konulardaki şiirleri kapsarlar. Bu isimler her ne kadar tür adı olsalar da birer şekil adı olarak kullanılmaktadır. Ancak, bunların şekli belirleyen kafiye düzeni ve nazım birimi bakımından farklı şiirler olmadıkları da bir gerçektir. Bu farklı isimlerle anılan şiirlerin, matlâsız bir beyitle başladığında aralarındaki isim farklılığının ortadan kalkıp hepsinin kıtaya dönüşmesi de bunun bir göstergesidir.

Gazel, kaside, rübâi ve tuyuk ismiyle yazılan şiirler incelendiğinde, bunların, üslûp, tarz bakımından birbirlerinden farklı olduğu da görülür. İster farklı şairlerin, isterse aynı şairin bu isimlerle yazdığı şiirler söyleyiş, üslûp bakımından birbirinden az veya çok ayrılır. Aynı konuyu işleyen bir gazel ile kaside veya rübâi dil, kelime seçimi, konuyu işleyiş bakımlarından birbirine benzemez. Fakat bu üslûp farklılığı onları yeni birer nazım şekli yapmaz. Konular da çok çeşitli olduğundan bu isimlerle birer nazım türü meydana gelmez.

Sonuç olarak gazel, kaside, rübâi ve tuyuk isimli şiirler arasında şekil bakımından bir fark bulunmadığından bu isimler aynı şeklin değişik isimleri gibi görünmektedir. Arap edebiyatında gazel, kasideden çıkmışsa da Türk edebiyatında bunlar iki ayrı şiir olarak gelişmiştir. Bunlardan en yaygın kullanılanı gazel olduğu için gazeli temel nazım şekli, kaside ile rübâi ve tuyuğu da gazelin çeşitleri kabul edebiliriz. Şekil bakımından aynı olan bu şiirler arasında içerik farkı bulunduğu söylenebilir. Özellikle gazel ile kaside arasında söyleyiş, üslûp, muhteva farklılığı çok açıktır. Bazı kasideler birer şairâne dilekçedir. Meselâ kasidenin başlığı dilekçenin başlığına (der-medh-i sultan... ilgili makama), maksûd (kasidenin yazılış amacı) dilekçenin yazılış sebebine, duâ kısmı dilekçenin saygılarımla arz ederim kısmına, mahlas da imzaya denk düşer. Dolayısıyla aynı şekil olup farklı isimlerle anılan gazel, kaside, rübâi üslûplarından bahsedilebilir. Bu şiirler şekil değil, içerik ve üslûp bakımından birbirinden ayrılır. Yine kıta, murabbâ, tercî-bent gibi diğer nazım şekilleri arasında da az veya çok üslûp farkının bulunduğu söylenebilir.

Şekil-Tür Ayrımı

Bir nazım şeklinin tanımında istisnai durumlar en aza indirilmeli, o şekli belirleyen bütün biçim unsurları yer almalı, şekille ilgisi olmayan özellikler tanıma ilave edilmemelidir. Bir tanım, eskilerin deyimiyle efrâdını câmî ağıyârını mâni olmalı, o şekille ilgili bütün özellikleri içermeli, şekille ilgisiz hususları tanımın dışında bırakmalıdır.

Nazım şekillerinin tanımları incelendiğinde şu şekilde özetlenebilecek birtakım problemler ortaya çıkmaktadır. Tanımda nazım şeklini belirleyen kafiye ve nazım birimine birlikte yer verilmez. Şiirin en fazla kaç beyit ya da bentten olabileceği geçerli olmayan çelişkili rakamlarla verilir (gazel/kaside gibi). Şiirde mahlas var mı yok mu, varsa nerede olması gerektiği tartışılır (gazel-nazım ayrımı gibi). Şekil tanımında şekle ait olmayan unsurlar, o şeklin bir parçası olarak tanıtılır (kasidedeki konu veya konu bölümleri gibi). Verilen tanım şeklin bütünü biçim özelliklerini içermediği için şekli tanımlamakta yetersiz kalır (meselâ muhammesin beş mısralık bentlerle yazıldığı gibi). Tanımlarda birbiri ile çelişen ifadeler kullanılır. Bir tanım yapıldıktan sonra, tanımla çelişen istisna, tanımı geçersiz hâle getirebilir. Şekle verilen isim, anlam bakımından şekilden çok türe uygun olabilir (gazel, kaside, tuyuk, gibi). Bu problemleri arttırmak mümkündür.

Klasik şiirde kafiye'nin belirli bir düzende tekrarı nazım birimini, nazım biriminin tekrarı ise nazım şeklini meydana getirir. Şiirin nazım şeklini belirlemede, o şiirde işlenen konu veya konuların aslında bir önemi yoktur. Burada tamamen şiirin dış yapısına bakılır. Şiire muhteva özellikleri, içeriği veya konusuna göre verilen mersiye, methiye, hicviye gibi isimler nazım şeklini değil, *nazım türünü* gösterir. Şiiri işlenen konuya göre isimlendirme, *tür* isimlendirmesi olup *şekil* veya *biçim* ile doğrudan bir ilgisi yoktur.

Nazım şekli bir fincana benzetilebilir. Fincan deyince herkesin aklına hemen kahve gelir. Kahve her zaman fincanla içilmediği gibi fincana kahve koymak da şart değildir; çay, su, ayran; kalem, boncuk, bozuk para... konulabilir. Bu içine konular onun fincan olmasını değiştirmez. Fincan-kahve ilişkisindeki gibi terki-bent nazım şekli ile mersiye türü, kıta şekli ile tarih düşürme arasında da benzer bir ilişki vardır. Terki-bentlerde genellikle ölüm konusu işlenir, bunun yanında gazel, mesnevi gibi başka şekillerde de mersiye yazılabilir⁶⁰. Tarih düşürmede de daha çok kıta tercih edilir. Ancak tür veya işlenen konu nazım şeklinin belirleyicisi değildir. Şekil adının değişmesi için işlenen konunun değil, nazım birimi ile kafiye düzeninin değişmesi gerekir.

Manzum olarak işlenen herhangi bir tür elbette bir nazım şekliyle ortaya konacak, nazım şeklinde işlenen konuya göre de bir tür meydana gelecektir. Ancak sadece bir türe ayrılmış bir şekil olmadığı gibi bir şekle ayrılmış tür de yoktur. Bazı şekillerde fazlaca tercih edilen konu veya bazı konularda fazlaca tercih edilen şekiller bulunması, şekil adını değiştirmeye yetmez. *Konu, türü; kafiye düzeni de şekli belirler.*

Sonuç

Burada nazım şeklini belirleyen ölçüler incelenmiş, şekillerin benzer ve farklı yönleri karşılaştırılmış ve nazım şekilleri şekli belirleyici ölçüler dikkate alınarak yeniden tasnif edilip tanıtılmıştır.

Şiirin klasik tanımı "*mevzun ve mukaffâ söz*"dür. Vezin ve kafiye klasik şiirin vazgeçilmez iki temel unsurudur. "*Vezin*" mısranın uzunluğunu, "*kafiye*", "*nazım birimi*"ni;

⁶⁰ İsen 1993: XXIII-XXVI.

"kafiye düzeni" veya nazım biriminin tekrarı "nazım şekli"ni belirler. Kafiye en az iki mısra da tespit edilebilir. Nazım şekli de en az iki nazım birimiyle ortaya çıkar.

Aynı vezinde iki mısra "beyit"; üç veya da fazla mısra ise "bent" nazım birimini oluşturur. Beyit için kullanılan matlâ, müfret gibi terimler bent için de geçerlidir. Tek beyit veya bent, nazım şekli değil, nazım birimidir.

Nazım şekilleri, şekli belirleyen unsurlara göre "tek kafiyeli - çok kafiyeli", "beyit birimli - bent birimli" biçiminde tasnif edilebilir.

Tek kafiyeli şekillerde, nazım birimlerinin sonları ortak kafiyelidir. Çok kafiyeli şekillerin birimleri arasında ortak kafiye bulunmaz; birimler birbirinden bağımsız kafiyelenir. Matlâ biçimindeki beyitlerle yazılanı mesnevi olur. Bentlerle yazılanlarına terhib-bent denir.

Bentli nazım şekilleri "musammat" adını alır. Nazım birimlerini birbirine bağlayan bent sonlarındaki mısralara vasıta denir. Mısra veya beyit olabilen vasıta, aynen tekrarlanırsa mütekerrir; kafiyece tekrarlanırsa müzdeviç musammatlar ortaya çıkar.

Tek kafiyeli şiirlerde ilk birimin matlâ veya müfret kafiyeli olması şekil adını değiştirir.

Beyit birimiyle kurulan tek kafiyeli şiirlerin temelini "gazel" nazım şekli oluşturur. "Kaside, rübâi, tuyuk" gibi şiirler onun türevleridir. Bunlar matlâsız ise "kıta" olur. Matlâ bendiyle başlayanlar bendin mısra sayısına göre (müselles, murabbâ vb.) isimler alır. Müfret bentle başlayanlar "tercî-bent" olur. Tercî-bent tek kafiyeli bir musammattır; vasıtası müzdeviç veya mütekerrir bir mısra ya da beyit olabilir. Özellikle beşer mısralık tek vasıtalı bentlerle yazılanları gelenekte "tardıye" adıyla bilinir.

Gazel, tek kafiyeli şiirlerin matlâlî; kıta, matlâsız; mesnevi ise çok kafiyeli şiirlerin en tipik örnekleridir. Diğer nazım şekilleri bunların genişlemesiyle ortaya çıkar. Bu üç tipten gelişen şiirler "gazel tipi", "kıta tipi" ve "mesnevi tipi" olarak gruplandırılabilir.

Bu üç tipten gelişen düz nazım şekillerine "düz şekiller" denilebilir. Bentleri bu üç tipin karışımından meydana gelen terhib-bent ve tercî-bentler de "birleşik şekiller"i oluşturur. Bu terhib-bent ve tercî-bentlerde beyitlerin birleşmesiyle meydana gelen bentler, daha çok birer gazele benzer.

Burada divan şiiri nazım şekilleri, yeni bir bakış açısıyla ele alınmış, gelenektekenden farklı bir sistematik çerçevesinde tasnif edilip açıklanmıştır. Bu tasnifle aynı zamanda nazım şekilleri belirli bir sistematığe oturtulmuş, nazım şekli öğretiminin daha pratik, verimli ve etkili bir biçime kavuşturulması hedeflenmiştir.

Kaynakça

- Aksoy, Ömer Asım (1954): *Aydî Divanı*, Haşiye: Şakir Sabri Yener-Ali Nadi Ünler, Bastıran: Ali Diler, Desen Matbaası, Ankara.
- Akün, Ömer Faruk (1994): "Divan Edebiyatı", *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt 9, İstanbul.

- Akyüz, Kenan ve diğçerleri (1990): *Fuzûlî Divanı*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Ambros, Edith Gülçin (1997): "Ottoman Modulations: Gazel-i Musammat Murabbâ Şarkı", *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes (VZKM)*, Wien, 87.
- Arslan, Mehmet (2002): *Şeref Hanım Divanı*, Kitabevi, İstanbul.
- Ayan, Hüseyin (1990): *Nesîmî Divanı*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Aydemir, Yaşar (1994): *XVII. Yüzyıl Türk Edebiyatında Kaside*, Gazi Ü., SBE, Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Aydemir, Yaşar (1995): "Girizgâha Dair", *Türk Kültürü*, Sayı: 389, Yıl: XXXIII, (Eylül).
- Aydemir, Yaşar (1996): "Kasidede Muhteva Unsurları", *Gazi Ü., Fen-Edebiyat Fak. Sosyal Bilimler Dergisi*, c.1, Sayı 1, Ankara.
- Aydemir, Yaşar (2000): *Behîstî Divanı*, MEB Yayınları, Ankara.
- Aydemir, Yaşar (2002): "Türk Edebiyatında Kaside", *Bilig*, 22 (Yaz).
- Bilkan, Ali Fuat (1997): *Nâbî Divanı I-II*, MEB Yayınları, İstanbul.
- Cengiz, Halil Erdoğan (1986): "Divan Şiirinde Musammatlar", *Türk Dili Türk Şiiri Özel Sayısı II (Divan Şiiri)*, 415-416-417 (Temmuz-Ağustos-Eylül).
- Ceylan, Ömür-Ozan Yılmaz (2005): *Hazâna Sürgün Bahâr - Keçecizâde İzzet Molla ve Divan-ı Bahâr-ı Efkâr*, Kitap Sarayı, İstanbul.
- Çavuşoğlu, Mehmed (1986): "Kaside", *Türk Dili-Türk Şiiri Özel Sayısı II (Divan Şiiri)*, S. 415-416-417 (Temmuz-Ağustos-Eylül).
- Çavuşoğlu, Mehmed-M. Ali Tanyeri (1981): *Hayretî - Divan (Tenkitli Basım)*, İstanbul.
- Çelebioğlu, Âmil (1996): *Muhammediye I-II*, MEB Yayınları, İstanbul.
- Çeltik, Halil (1997): "Divan Edebiyatında Yeni Nazım Şekilleri mi?", *Türk Kültürü*, 410 (Haziran).
- Çeltik, Halil (2006): "Gazel Merkezli Klasik Nazım Şekillerinin Öğretimi", *Millî Eğitim*, 169 (Kış).
- Çeltik, Halil (2007): "Tenkitli Divan Neşirlerinde Nazım Şekli Problemleri", *Turkish Studies/Türkoloji Araştırmaları: International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic (Tunca Kortantamer Özel Sayısı-1)*, www.turkishstudies.net, (Ed. Doç. Dr. Atabey KILIÇ- Sibel ÜST), Volume 2/3 (Summer).
- Çetin, Nihat M. (1973): *Eski Arap Şiiri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, İstanbul.
- Dilçin, Cem (1986): "Divan Şiirinde Gazel", *Türk Dili Türk Şiiri Özel Sayısı II (Divan Şiiri)*, 415-416-417 (Temmuz-Ağustos-Eylül).
- Dilçin, Cem (1992): *Örneklerle Türk Şiir Bilgisi*, TDK Yayınları, 2. bs., Ankara.
- Duru, Necip Fazıl (2002): "Gaziantep'li Bektaşî Bir Şair: Ender/Enderî", *Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi Yayını, 22 (Yaz).
- Enderî, Mehmet Münib (1959): *Enderî Divanı*, Burhaneddin Erenler Matbaası, İstanbul.
- Enderunlu Vâsîf (1257): *Divan-ı Gülşen-i Efkâr-ı Vâsîf-ı Enderûnî*, Bulak.
- Erdoğan, Mustafa (2002): *Türk Edebiyatında Muhammes*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- İlaydın, Hikmet (1964): *Türk Edebiyatında Nazım*, 4. bs., İstanbul.
- İpekten, Halûk (1990): *Nâilî Divanı*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- İpekten, Halûk (1994): *Eski Türk Edebiyatı Nazım Şekilleri ve Aruz*, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- İsen, Mustafa (1990): *Usûlî Divanı*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- İsen, Mustafa (1993): *Acıyı Bal Eylemek Türk Edebiyatında Mersiye*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Kavruk, Hasan (2001): *Şeyhülislâm Yahyâ Divanı*, MEB Yayınları, Ankara.
- Köksal, M. Fatih (2001): "Kadı Burhaneddin Divanının'nda Nazım Şekilleri ile İlgili Bazı Tespitler", *Kayseri ve Yöresi Kültür Sanat ve Edebiyat Bilgi Şöleni (12-13 Nisan 2001) Bildiriler*, Kayseri.
- Kurnaz, Cemâl (1997a): *Türküden Gazele Halk ve Divan Şiirinin Müşterekleri Üzerine Bir Deneme*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Kurnaz, Cemâl (1997b) "Cem Sultan'ın Oğuz Han Mersiyesi: Bir Kaside mi, Üç Gazel mi?", *Divan Edebiyatı Yazıları*, Ankara.

- Kurnaz, Cemâl (1997c): "Şeyh Gâlib Divanı'nda Nazım Şekilleriyle İlgili Problemler", *Divan Edebiyatı Yazıları*, Ankara.
- Kurnaz, Cemâl (2003): *Halk Şiiri ve Divan Şiirinin Müşterekleri*, Bizim Büro Yayınları, Ankara.
- Kurnaz, Cemâl-Halil Çeltik (2005): "Klasik Nazım Şekillerinin Oluşumu ve Sistematiği", *Prof. Dr. Süleyman Hayri Bolay Armağan Kitabı*, Gazi Kitabevi, Ankara.
- Kurnaz, Cemâl-Halil Çeltik, (2006): "Fuzûlî'nin Şiirlerinde Şekil Arayışları ve Şekil Yönünden Tipik Bir Terkib-Bendi", *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies*, Sayı XXVII.
- Kurnaz, Cemâl-Halil Çeltik, (2009): "Muaşşerden Uzun Musammatlar ve Bilinmeyen Nazım Şekillerinden Yirmilik", *Turkish Studies / International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, (Prof. Dr. Atabey Kılıç, Doç. Dr. Mehmet Dursun Erdem), Volume 4/2 Winter.
- Kurnaz, Cemâl-Halil Çeltik, (2010): *Divan Şiiri Şekil Bilgisi*, H Yayınları, İstanbul.
- Kurnaz, Cemâl-Halil Çeltik, (2010a): "Tercî-bent Hakkında Yeni Bilgiler", *Müjgân-Cunbur Armağanı* (Türk Kültürü Araştırmaları Armağan Dizisi 1), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını, Ankara, 178-193.
- Küçük, Sabahattin (1994): *Bâkî Divanı (Tenkitli Basım)*, TDK Yayınları, Ankara.
- Küçük, Sabahattin (1998): "Musammat Gazel", *Journal of Turkish Studies/Türklük Bilgisi Araştırmaları (TUBA) Hasibe Mazioğlu Aramağanı II*, Harvard University, 22.
- Macit, Muhsin (1997): *Nedim Divanı*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Mermer, Ahmet (1997): *Karamanlı Aynî ve Divanı*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Muallim Nâci (2004): *Edebiyat Terimleri-Istılâhât-ı Edebiyye*, Haz. A. Yekta Saraç, 2. bs., İstanbul.
- Okçu, Nâci (1993): *Şeyh Gâlib (Hayatı, Edebî Kişiliği, Eserleri, Şiirlerinin Umumî Tahlili ve Divanının Tenkitli Metni) I-II*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Olgun, Tahir (1973): *Edebiyat Lügati*, Haz. Kemal Edib Kürkçüoğlu, Enderun Kitabevi, İstanbul.
- Senîh (1275): *Divan-ı Senîh-i Mevlevî*, Takvîmhâne-i Âmire, İstanbul.
- Şeyh Gâlib (1992): *Hüsn ü Aşk*, Haz. Orhan Okay-Hüseyin Ayan, Dergâh Yayınları, 2. bs., İstanbul.
- Tarlan, Ali Nihad (1992): *Ahmet Paşa Divanı*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Tarlan, Ali Nihad (1992a): *Hayâlî Divanı*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Tolasa, Harun (1986): "18. yy.da Yazılmış Bir Divan Edebiyatı Terimleri Sözlüğü-Müstakimzâde'nin Istılâhâtü'ş-şi'riyyesi II", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XXIV-XXV (1986).

KLASİK NAZİM ŞEKİLLERİNİN TASNİFİ					
(Beyit veya bent en az iki nazım birimi: birim + t birim)					
TEK KAFİYELİ				ÇOK KAFİYELİ	
Beyit Birimli		Bent Birimli (Musammat)		Beyit Birimli	Bent Birimli (Musammat)
Gazel (Matlâlî) (Mukaffâ)	Kıta (Matlâsız Müfret)	Gazel Tipi (Matlâlî) (Mukaffâ)	Kıta Tipi (Matlâsız Müfret)	Mesnevi Vasitasız	Mesnevi Tipi Vasıtalı
aa ba ca...	ba ca da...	aaa bba...	bba cca...	aa bb cc...	aaabb cccdd
Nazım şekillerinin kafiye düzenini ve birimlerini gösteren genel formülleri					
ma+ t (m-1ba) m=2	mba+ t (mca) m=1	Vasita tek ma+ t (m-1ba) m 3	Vasita tek mba+ t (mca) m 2	ma+ t (mb) m=2	Vasita tek mav+ t (mby) m 2; v, y=1
		Vasita çift ma+ t (m-2b2a) m 3 (a: Müzdeviç) (A: Mütekerrir)	Vasita çift mb2a+ t (mc2a) m 1 (a: Müzdeviç) (A: Mütekerrir)		Vasita çift mav+ t (mby) m 1; v, y=2
Nazım şekillerinin isim ve çeşitleri					
Gazel (Kaside, Rübâi, Tuyuk)	Kıta (Kıta-i kebire)	Müselles/3 Murabbâ/4 Muhammes/5 Müseddes/6 Müsebbâ/7 Müsemmen/8 Mütessa/9 Muaşşer/10 Onbirli... Yirmili...?	Tercî-bent (Tardiye)	Mesnevi	Terkib-bent